

**Миколаївський національний університет
імені В.О.Сухомлинського**

Ірина Кардаш

**СПАДЩИНА О.О.ПОТЕБНІ
В СУЧАСНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИМІРІ**

Навчальний посібник

Миколаїв – 2016

УДК 81-11:371.32(075.8)

ББК 81я73

К 21

*Рекомендовано Вченою радою факультету дошкільної та початкової освіти Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського
(протокол № 2 від 5 жовтня 2016 року)*

Р е ц е н з е н т и

Луцан Н.І., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри фахових методик та технологій початкової освіти Прикарпатського національного педагогічного університету імені Василя Стефаника

Полєвікова О.Б., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Херсонського державного університету.

К 21 **Кардаш І. М.** Спадщина О.О.Потебні в сучасному педагогічному вимірі : Навчальний посібник / І. М. Кардаш. – Миколаїв : Вид-во «Ліон», 2016. – 128 с.

У навчальному посібнику розкрито постать О.Потебні – видатного вченого-лінгводидакта, методиста, педагога, розглянуто його наукову творчість, лінгвістичні, філософсько-психологічні та педагогічні погляди, представлено зміст роботи з упровадження ідей О.Потебні в навчально-виховний процес дошкільних навчальних закладів, описано конспекти різних видів і типів занять, ігрові вправи.

Посібник адресовано фахівцям у галузі дошкільної освіти, вихователям дошкільних навчальних закладів, студентам вищих педагогічних навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю «Дошкільна освіта».

УДК 81-11:371.32(075.8)

ББК 81я73

© Кардаш І.М., 2016

ЗМІСТ

Переднє слово	4
Передумови становлення особистості О. О. Потебні як ученого	
Соціально-політичні умови становлення особистості О. О. Потебні.....	6
Лінгвістичний аспект діяльності вченого	22
Філософсько-психологічні погляди О. О. Потебні	37
Педагогічні та лінгводидактичні погляди О. О. Потебні	
Взаємозв'язок етичного й естетичного в навчанні мови.....	54
Феномен «образне мовлення» в педагогічній спадщині О. О. Потебні.....	68
Місце фольклору в процесі навчання рідної мови.....	81
О. О.Потебня і сучасність	95
Список використаних джерел	123

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У сучасних умовах розвитку українського суспільства необхідним є формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації, розвиток гуманітарного мислення, глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів у соціокультурній сфері. Сучасна лінгводидактика, розширюючись і поглиблюючись у своєму розвитку, залучає нові факти, які раніше не були об'єктом вивчення, тому значна частина творчих поглядів видатних персоналій уперше стає об'єктом педагогічних досліджень. Це стосується постаті Олександра Опанасовича Потебні, філологічна спадщина якого є джерелом для виявлення його лінгводидактичних ідей та обґрунтування внеску в розвиток лінгводидактики.

Наукові інтереси О. Потебні надзвичайно різноманітні. Він був не лише мовознавцем, але й ученим-ерудитом у царині літературознавства, фольклористики, естетики, який висловив чимало слушних думок і щодо загальних проблем культури, одним з перших почав розробляти проблеми закономірностей розвитку та еволюції мислення, психології творчості, людської свідомості, впливу мови на розвиток нації. Плідні розмірковування ученого з приводу походження міфології, людського спілкування, утворення та функціонування мистецтва, формування поетичних образів, розкриття природи символів. Та передусім він був лінгвістом. Основні його праці присвячені дослідженню актуальних для свого часу проблем науки про мову. Розгляд цих проблем О. Потебня засновував на засадах своєї мовної теорії, в якій пов'язав методологію філософії з мовою.

Філософську спадщину науковця досліджували Ф. Березин, І. Богачевська, Р. Будагов, Ю. Вільчинський, М. Скорик, К. Чехович. Мовознавчі та літературознавчі проблеми наукових праць О. Потебні привертала увагу таких дослідників, як І. Айзеншток, О. Білодід, Л. Булаховський, В. Виноградов, М. Гланц, В. Гутякулова, Л. Зубкова, С. Кримський, Ю. Мінералов, О. Пресняков, М. Сумцов, С. Сухих, В. Франчук. До етнологічних, культурологічних аспектів спадщини

науковця зверталися М. Скорик, Л. Довбня, Н. Жайворонок, А. Колодна, В. Маслова, М. Чобітко та ін. Психолінгвістичні погляди науковця розглядали М. Мацейків, В. Селянин, О. Снітко, І. Фізер. Естетичні погляди О. Потебні досліджували В. Єфимець, М. Теняно, Ю. Теняно. Фольклористична спадщину мовознавця привертала увагу М. Дмитренко, Т. Лукінової. Останнім часом до творчого доробку видатного мовознавця звертаються українські педагоги (В. Вихрущ, Л. Вовк, Є. Коваленко, Н. Побірченко, Н. Зайченко). Натомість слід зазначити, що творчий доробок О. Потебні вивчений ще недостатньо. Ученого не часто згадують серед видатних методистів-мовників. І хоча проблеми викладання мови не привертала його увагу, однак у процесі вивчення мовних явищ О. Потебня не міг не торкнутися проблем розвитку та засвоєння мови. Тому нове ґрунтовне висвітлення і використання філологічної спадщини вченого в сучасній лінгводидактиці важливе насамперед для навчання й розвитку рідної мови дітей.

Водночас, лінгводидактична спадщина О. Потебні та визначення її місця у сучасній практиці навчання рідної мови в закладах освіти на етапі розбудови національної освіти в Україні залишилося поза увагою спеціальних досліджень і вимагає пошуків свого вирішення.

Навчальний посібник буде корисним при вивченні студентами спеціальності «Дошкільна освіта» дисциплін «Дитяча література», «Культура мовлення та виразне читання», «Дошкільна лінгводидактика».

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ О. ПОТЕБНІ ЯК УЧЕНОГО

Соціально-політичні умови становлення особистості О. Потебні

Серед кращих представників вітчизняної інтелігенції, видатних філологів другої половини XIX ст., наукова спадщина яких привертає все більше уваги, Олександр Опанасович Потебня на одному з перших місць. Його висловлювання цитуються майже в усіх сучасних дослідженнях з мовознавства і літературознавства, його праці набувають усе ширшої світової популярності, а ідеї і гіпотези виявилися актуальними й корисними для розвитку сучасної філологічної науки.

«По батькові й матері, – писав сам О. Потебня, – я належу до дрібних помісних дворян, які утворились у XVIII ст. з козацтва. Мої далші родичі – однофамільці й досі козаки на Полтавщині... Моє прізвище Потебня є прізвище одного з моїх предків, що він одержав його, мабуть, серед кінного козацтва» [66, с. 442]. У праці «К истории звуков русского языка» вчений посилається на зв'язок загального іменника «потебня» зі словом «тебенюк» (множина – «тебенюки»). Останні мають значення «шкіряні лопаті з боків козацького сидла» [43, с.49].

Через два роки після його народження родина продає хутір Манев (Манів) і перебирається в Ромни [12, с.128]. Дитячі роки О. Потебня проводить в оселі своєї бабусі по материнській лінії, де на той час розмовляли українською мовою. Саме вона стає мовою його душі. А інші буде знати настільки, наскільки це було необхідно для розбудження власної думки, що завжди йде по колії рідної мови. Середню освіту майбутній мислитель дістав у польській гімназії м. Радом (колишнє Царство Польське), де вчителював його дядько з боку матері. У нього він виховувався з 7-річного віку. Звідси й походить добре знання польської та німецької мов. Гімназію закінчив у 1851 році. Юнаком, якому ще не виповнилося 16 років, вступає до Харківського університету на юридичний факультет. Але згодом за порадою «українофіла» студента М. Неговського покинув вивчення юрисдикції й перейшов на історико-філологічний факультет. «Своє

зацікавлення ним пояснює не так зовнішніми впливами, як радше вродженими нахилами», – відзначає К.Чехович [66, с. 442-443].

Свій університетський курс О. Потебня закінчив у 1856 році як кандидат, подаючи дисертацію на тему «Перші роки війни Хмельницького». Вже в 1859 році його, як старшого вчителя гімназії, призначено до Харківського університету читати студентам 3 та 4 курсів історію «руської мови», а 22 червня 1860 року він захищає магістерську дисертацію «Про деякі символи у слов'янській народній поезії». Після цього його призначають ад'юнктом університету. Від 1861 року молодий учений дістає право вести теоретичні заняття з кандидатами-педагогами. Тоді ж він був обраний секретарем історико-філологічного факультету.

У «Журналі Міністерства народної освіти» в Петербурзі за 1862 рік з'явилась друком праця «Думка і мова». Публікація цієї праці відразу поставила молодого дослідника в ряд провідних філологів свого часу і забезпечила заслужений авторитет у російській науці.

У напруженій суспільній атмосфері першого десятиліття правління Олександра II, проникнутій великими очікуваннями і незмінними розчаруваннями, О. Потебня не міг бути осторонь від хвилюючих усіх соціально-політичних питань. В той час яскравою сторінкою в історії вітчизняної педагогіки був суспільно-педагогічний рух 50-х років XIX ст. Виступаючи проти дворянсько-кріпосницької системи освіти й виховання, проти відірваної від життя станової школи, прогресивні діячі науки і культури вимагали реформи освіти, наближення її до життя, впровадження передових методів навчання й виховання молоді, поширення грамотності серед народу.

У цей час О. Потебня, роздумуючи над шляхами розвитку народної освіти, доходить висновку, що навчання повинне вестися рідною мовою. Перспективний учений складає відповідний буквар, в якому широко використовує надбання народної педагогіки. Шукаючи знайомий учням і доступний для їх розуміння матеріал, він звертається до прислів'їв, приказок і загадок.

У поширеній серед університетської молоді Харкова і Києва революційно-демократичній діяльності він безпосередньо участі не

брав. Але був активним членом «Харківської громади», до якої були залучені переважно нещодавні випускники і студенти університету. Зокрема, разом з «громадівцями» він на початку 60-х років брав участь у фольклорних експедиціях з метою запису пісень та інших творів народної творчості в Полтавській і Харківській губерніях. При цьому найближчі до вченого люди (вочевидь, і він сам) критично сприймали самодержавно-бюрократичний устрій Росії – як до, так і після селянської реформи 1861 року.

Після закордонного відрядження за поданням Харківського університету з метою ознайомлення зі станом мовознавства (зокрема, слов'янознавства) О. Потебня в 1863 році як доцент видає цілий ряд своїх наукових праць, таких як: «Про зв'язок деяких зображень у мові» (1864), «Про повноголосся» (1864), «Про звукові своєрідності руських діалектів» (1865), «Про міфічне значення деяких обрядів і вірувань» (1865), «Про купайлові вогні» (1867), «Про долю і споріднені з нею істоти» (1867), «Замітки про малоруський діалект» (1870) та ін. Більшість з цих праць відразу здобула собі прихильну оцінку в науковому світі, схвальні відгуки про них з'являються в багатьох наукових виданнях, зокрема на сторінках відомого славістичного журналу «Archiv für Philologie». Професори М. Дрінов, М. Лавровський та А. Кірпічніков пропонували О. Потебні ступінь доктора в сукупності за його попередні наукові праці, але скромність і строгість до себе не дозволяли вченому обминати загальноприйняті приписи і відступати від нормального шляху для досягнення цього наукового ступеня. Він відмовляється від такої пропозиції і закінчує свій центральний науковий твір-дисертацію під назвою «Из записок по русской грамматике». Це знайшло своє логічне завершення при захисті в 1874 році в Харківському університеті. Зазначена глибоко філософська праця про суть слова, речення і граматичних категорій відразу здобуває собі визначне місце в науковому світі.

З 1874 року О. Потебня є членом Харківського філологічного товариства, а з 1878 – бере його провід у свої руки і на посаді голови цього товариства залишається цілих 12 років, тобто майже до самої смерті.

У 1875 році О. Потебню затверджено надзвичайним, а восени того ж самого року – звичайним професором університету.

В 1877 році Петербурзька академія наук призначає йому за докторську дисертацію Ломоносівську премію і обирає своїм член-кореспондентом. За розбір праці П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» Академія наук дає йому (1877) золоту Уваровську медаль і через два роки (1879) – другу золоту медаль за рецензію на збірник українських пісень Я. Головацького. На початку 1877 року О.Потебню обрала своїм членом також Krácovská Česká Společnost Nauk у Празі.

У Харківському університеті О. Потебня обіймає посаду завідувача кафедри «истории русского языка и литературы» і на цій посаді розгортає подальшу свою наукову і академічну діяльність.

Самі назви його творів не уособлюють усього того багатства, яке в них криється, бо вчений свідомо вживав старих традиційних назв, хоча добре знав, що вони не завжди відповідають новому змісту. Вже в докторській дисертації «Из записок по русской грамматике» бачимо, як сама назва майже нічого не каже про дійсний глибоко філософський зміст твору.

Його праця «К истории звуков русского языка» (1873-1886) теж дає більше, ніж обіцяє назва, і обіймає не лише фонетичні, а також лексичні та етнографічні досліді.

Відповідно до тодішніх умов наукової праці в Україні О. Потебня писав усі свої твори російською мовою. Але у своїх спробах він з великою любов'ю використовує засоби української мови для цілей поетичного виразу. Наприклад, відомо, що він береться перекладати на українську Гомерову «Одіссею». Смерть не дала завершити цю величезну працю. Та все ж у рукописній спадщині вченого знайдено 1208 віршів готового перекладу.

Нічого дивного, що велика любов до української мови у творах О. Потебні тенденційній російській критиці не подобалась. Особливо старається видавець та журналіст Катков, вимагає звільнення вченого, оскільки той є українським патріотом, а на службі повинні бути тільки російські патріоти». Треба віддати належне керівництву університету – О. Потебня продовжує свою роботу, щоправда, йому відмовляють у ступені доктора, «російські патріоти» знайшли можливість відомстити. Але Олександр Опанасович, незважаючи на все, плідно працює. Заборона українського слова з 1876 року важким

каменем придавила все українське життя та віри науковця в живучість української нації вона не зломила. В ті важкі часи він підіймає свій авторитетний голос на захист української мови і народності, а своєю видавничою діяльністю підтримує пошану до творів української літератури і викликає зацікавлення до них у своїх і чужих.

При всій своїй науковості і послідовності О. Потебня ніколи не впадав у догматизм. Він завжди обороняв думку, що ні із своїх, ні з чужих наукових поглядів не треба робити собі божків. «Наука готових правд не знає, – говорив, бувало, вчений, – крім «самоочевидних», як, наприклад, математичні аксіоми. На жаль, у всіх нас глибоко закоренилась звичка вважати свої погляди за «правду» і видавати їх за щось подібне до догмата. Так звані правди наукові не є догматичні, – вони завжди умовні і в тій чи іншій мірі наближаються до типу гіпотез» [66, с. 447].

Притаманні О. Потебні прикмети інтелекту поєднувались у гармонійну цілісність із високоетичними рисами його чистого характеру. І з того боку вчений викликав теж подив і пошану в усіх, хто його знав. Це була людина глибоко чесна у своїх думках і вчинках. «Його розум, – пише Д. Овсянико-Куликовський, – був глибоко моральний, а мораль високорозумна» [66, с. 447]. Всі відчували в ньому небуденну людину. «Потебня, – зазначає М. Халанський, – був натурою винятковою; це була людина «не от мира сего», такі люди з'являються віками... Своїм впливом і ореолом своєї слави він нагадує... «українського Сократа» Сковороду, що його вислови він часто любив наводити» [66, с. 447-448].

Освітня діяльність Олександра Опанасовича не обмежувалася лише університетом. Вечорами вона переносилась до його кабінету. У себе вдома він читав також лекції з теорії словесності для невеличкого гуртка дам (видані по його смерті окремою книжкою під назвою «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка», Харків, 1894). Про ті лекції хтось зробив донос до міністерства, і видатний мислитель мусив їх перервати.

Заглиблюючись у свою наукову працю, вчений неначе трохи відсунувся від самого виру тодішнього громадського життя в Україні, до якого ще в 60-ті роки XIX століття з таким запалом приставав. Але ніколи не ховався від життєвого гамору в затишок свого кабінету.

З часом слабке здоров'я досить скоро почало заважати його науковій праці. Та, незважаючи на те, О. Потебня невтомно працює далі, викінчуючи третю книгу свого найвидатнішого твору «Из записок по русской грамматике».

Життя О. Потебні обірвалось у розквіті творчих сил, коли він був на порозі визначних наукових відкриттів. 29 листопада (11 грудня) 1891 року вченого не стало. Всі тоді відчували велику втрату, не тільки науковий світ, але й широкі кола українського суспільства, – це помер великий мислитель, учений і філософ, добрий учитель і один з найкращих синів України, що у ті тяжкі часи російської неволі не лише не втрачав віри в невмирущість України, але і сам своєю невсипущою працею ту невмирущість свідомо витворював.

У його архіві залишилось багато праць, присвячених мистецтву слова, начерків і конспектів з теорії й історії літератури, з питань фольклору і міфології, заміток про творчість Й. Гете, О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Тютчева, Ф. Достоевського, Л. Толстого та інших письменників.

Вшановуючи пам'ять видатного вченого, його ім'я в 1945 році надано Інституту мовознавства Академії наук України, з 1977 року в ньому проводяться Потебнянські читання. У 1977 році у с. Гришиному відкрито народний музей О. Потебні, встановлено йому пам'ятник. Лінгвістичні погляди видатного вченого в останні десятиріччя ХІХ – на початку ХХ століть активно сприйняла прогресивна педагогічна думка і передове учительство України.

У вітчизняній лінгвістичній науці вченого визнано славетним представником філософського напряму. Це був мислитель, який від явищ мови піднімався до вищих питань філософії, поезії, мистецтва, історії, суспільного життя. Наукові інтереси О. Потебні надзвичайно різноманітні. Його увагу привертало питання лінгвістики, етнографії, народної творчості, теорії літератури. Та передусім він був лінгвістом. Основні його праці присвячені дослідженню актуальних для свого часу проблем науки про мову. Описова й історична фонетика, теоретична і порівняльна морфологія, порівняльно-історичний синтаксис, діалектологія, етимологія, семасіологія, мова художньої літератури, проблеми загального мовознавства – ось ті сфери

лінгвістичної науки, теоретичному піднесенню яких сприяли праці О. Потебні, в історичному розвитку яких він залишив глибокий зміст.

Поряд із теоретичними проблемами мовознавства, фольклористики, етнографії учений приділяв багато уваги опрацюванню важливих питань теорії літератури. Осмислюючи специфічні особливості мистецтва слова, його внутрішні закони, учений розглядав їх у широкому контексті загальних закономірностей розвитку людської культури. Його праці «Из записок по теории словесности», «Лекции по теории словесности» вагомо вплинули на розвиток вітчизняного літературознавства. Низку теоретичних положень вчення О. Потебні про художню мову розвинули такі вчені, як В. Виноградов, Ю. Тинянов, М.Бахтін, М.Булаховський, О.Білодід та ін. Посилився інтерес до нього як теоретика літератури. Теорія образності О. Потебні, його вчення про поетичне мислення, специфіку художньої діяльності привертає увагу теоретиків літератури, естетиків, мовознавців, психологів, соціологів.

Він створив філологічну концепцію, глибоко матеріалістичну і діалектичну за своєю суттю та перспективою. Учений підійшов до мови і поетичної творчості як до безперервної історично детермінованої діяльності, зумів показати їх у русі від минулого до сучасного і майбутнього і водночас побачив її конкретну своєрідність, системно-типологічні принципи в кожній точці руху.

Відзначимо значні заслуги О. Потебні і в історії слов'янської культури. Опрацювавши багато фактів, учений висловив глибокі думки про єдність і духовну спорідненість слов'янських культур. Олександр Потебня уже в ранньому віці відчув потяг до народного слова. «Необхідно пізнати рідну мову, українську пісню, – напише він в одному з листів до свого приятеля, – бо все пізнання національного живе в українській пісні та його мові» [63, с. 20]. Про що й свідчать перші його записи українських народних пісень, опубліковані анонімно під назвою «Українські пісні, видані коштом О. С. Балліної» (1863). В іншому листі до чеського славіста А. Патере вчений писав, що обставинами його життя зумовлене те, що вихідним пунктом його наукових пошуків, подекуди помітно, інколи непомітно для інших, була українська мова й українська народна словесність. Якби цей вихідний пункт і пов'язані з ним глибинні почуття до народних

переказів не були «мені дані від народження і якби я виріс поза зв'язком із живою його легендою, то, здається мені, навряд чи я став би займатись наукою» [34, с. 93].

Першою книгою, завдячуючи якій майбутній дослідник помітив і відчув як живильну власне мовну стихію, був збірник «Южнорусских народных песен» професора російської мови А. Метлинського, українофіла.

Початок 60-х років у житті й творчості Олександра Опанасовича можна назвати періодом накопичення етнографічного та філологічного матеріалу, вражень, ідей, задумів. Особливої уваги заслуговують його листи до І. Белікова. «Наші діди й батьки, – писав учений, – були міцні у своїй народності невільно, самі того не усвідомлюючи: вони могли ще пишатись українцями; ми вже можемо бути міцні тільки усвідомленням своєї особливості. На нас очікує небезпека, шукаючи свою народну особливість, знаходимо не те, що хочемо, але чисте, правдиве прагнення завжди виведе на правильний шлях» [38, с. 123-124]. За цими рядками прочитується і оригінальна особливість дослідника і глибокий, не просто патріотичний – синівський інтерес О. Потебні до вивчення народності загалом і української зокрема.

У ті часи гострі дискусії викликало питання про місце українців у системі слов'янської спільноти. Офіційна російська наука не визнавала українців окремим народом, тоді як українські вчені (серед них М. Максимович і М. Костомаров) відстоювали з філологічного, етнографічного, фольклорного та історичного погляду положення про те, що український є таким самим особливим слов'янським народом, як і російський, польський, чеський чи болгарський.

У листі до відомого російського вченого і громадського діяча О. Пипіна О. Потебня зазначав: «Перший мій друкований твір (магістерська дисертація) «О некоторых символах в славянской народной поэзии», написаний під впливом твору «Об историческом значении русских народных песен» [М.] Костомарова, з яким, утім, я у вступному читанні (перед захистом дисертації), ненадрукованим, полемізував. Другий друкований мій твір – «Мысль и язык» у Журналі Міністерства народної освіти за 1862 або 1861 рік – взагалі,

під впливом [В.] Гумбольдта й [А.] Шлейхера, заключає у собі кілька сторінок, якими я еще маю намір скористатися» [32, с. 53].

Середина минулого століття – це був період, коли після тривалої перерви почали дбати про поповнення університетів новими викладацькими силами. Упродовж тридцяти років О. Потебня займався викладацькою діяльністю. Учні й послідовники О. Потебні одноставно характеризують його як людину твердих демократичних поглядів і переконань, відзначають, що його наукові висновки народжувались у тісному зв'язку з прогресивними течіями суспільної думки.

На відміну від брата Андрія, підпоручика, відомого революціонера, одного із діячів «Землі і волі», соратника І. Герцена і М. Огарьова, члена Таємного Комітету польських офіцерів, що ставили собі за мету разом з польськими революціонерами вести непримиренну боротьбу з російським царатом, шлях О. Потебні до українства проліг через науку. І тут він мусив уникати «недремлющего» ока своїх же колег. Учинок брата, який глибоко проникся вільнодумними ідеями герценівського «Колокола», кинув тінь на подальшу кар'єру вченого. Всі роки він був під негласним наглядом поліції, хоча прямих доказів проти нього не було. Як пише Я. Айзеншток, підозри в українофільстві продовжували тяжіти над О. Потебнею, подекуди вони затихали і майже зовсім не давали про себе знати, а потім зненацька спалахували і набували більш або менш гучного резонансу [1, с. 200].

Зберігаючи пам'ять про загиблого брата, науковець з великою симпатією і повагою ставився до людей, які виступали проти соціальної несправедливості, виражали волелюбні настрої. В юності він мав чимало знайомих і друзів у колах, близьких до редакції «Современника», «Землі і волі» й інших революційних організацій. Для О. Потебні, як і для багатьох передових людей того часу, служіння рідному народу, боротьба за його краще майбутнє стали традицією, заповітом на все життя.

Як справжній учений Олександр Опанасович був передусім людиною справи і вкрай скептично ставився до ліберального фразерства будь-якого роду. Він ніколи не афішував свої демократичні погляди, а намагався безустанною працею

стверджувати їх у науці. Один із колег ученого по Харківському університету, академік М. Сумцов, пригадував, що «Потебня неодноразово висловлював думку, що в російській науці й літературі багато відкривається таких сил, якими, з різних причин, суспільство не скористалось, і сам Потебня був дуже скромним, стриманим, ухилявся від популярності, але ніхто і ніщо в нашому глухому провінційному житті не закликала його до широкої суспільної діяльності: навпаки, обставини так склалися, що кабінетна самотність і суворе, аскетичне ставлення до навколишнього світу були для Потебні єдино можливим існуванням, і лише в чистій галузі науки могли розкриватися чудові грані його глибоко людської душі: почуття справедливості, бажання правди, пошуки істини і добра» [58, с. 192].

Відомо, що початок діяльності вченого припадає на 60-ті роки XIX століття – на час, коли відбувалася активізація соціальних рухів супротив реакційним проявам самодержавства. На загальній хвилі підйому суспільної самосвідомості формувалася спрямованість світогляду вченого, його позиція гуманіста й демократа. У цей самий час в Україні поширювався вплив західних ідей, зокрема представників німецького ідеалізму І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга. Доступними стають роботи В. Гумбольдта, що мали вирішальне значення для формування наукових поглядів О. Потебні. Він вивчає романтичну систему В. Гумбольдта, асоціативну психологію І. Гербарта, Г. Лотце, психологічне мовознавство Г. Штейнталя, об'єднує їх, і це дозволило йому виступити фундатором нового напрямку в мовознавчій науці.

Глибоке й зацікавлене вивчення й осмислення вищезначених теоретичних джерел забезпечило формування і майбутній розвиток особливих поглядів ученого, що певним чином позначилися на постановці й розв'язанні низки філософських та естетичних проблем. Цьому, безумовно, сприяло і зарубіжне відрядження ад'юнкта за рішенням історико-філологічного факультету на засіданні від 28 березня 1862 року (з серпня 1862 до серпня 1863 року – Німеччина, Чехія, Австрія). Свої наукові дослідження він розпочав з відповідей на запитання, яке свого часу було порушено в німецькій філософії та мовознавстві, – про відношення мови до мислення.

До перших наукових доробок ученого належать: найперша наукова праця, написана, як твердив сам учений, під впливом М. Костомарова – магістерська дисертація «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860); найзнаменитіша праця «Мысль и язык» (1862), яка витримала вже шість видань, проте й досі не перекладена українською мовою; «Про зв'язок деяких уявлень у мові» (1864); «Про повноголосся» (1864); «Про звукові особливості російських говірок з додатком зразків менш відомих малоросійських говірок» (1865); «Про звукові особливості руських наріч» (1865); «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв» (1865) Ця праця подана як докторська дисертація для захисту, але детально і гостро розкритикована П. Лавровським і залишилась незавершеною. Загальний тон його рецензії настільки був різкий, що викликав сумнів в об'єктивності автора.

Суворо і в багатьох моментах не зовсім обґрунтована критика рецензента вразила О. Потебню, і він відреагував на неї статтею-відповіддю, яка, однак, надрукована не була (зберігається в архіві вченого). Далеко не в усьому видалася переконливою рецензія П. Лавровського і сучасникам ученого. Так, І. Срезневський, наприклад, у «Записке о трудах профессора А. А. Потебни», представленій в Академію наук у зв'язку з присудженням О. Потебні Ломоносівської премії, згадавши про «Разбор» Лавровського, підкреслював: «Тільки час і наступні дослідження багатьох діячів можуть показати, що саме з міркувань О. Потебні повинно і вважається здобутком науки» [29, с. 61].

Зазначені перші праці О. Потебні дали певні підстави дослідникам його діяльності вести мову про вплив на нього ідей міфологічної школи. Однак згадані праці – велика за обсягом і важлива за змістом частина наукової спадщини вченого. Уже самий факт звернення його до відповідної тематики далеко не випадковий: занадто велике місце займали досліджувані О. Потебнею фольклорні, етнографічні та інші явища в житті слов'янина XIX століття, і, головне, занадто багато могло дати їх вивчення для розуміння різних боків історії духовної культури давніх слов'ян.

З кінця 60-х років учений зосередився на роботі над новою докторською дисертацією «Из записок по русской грамматике», яку

захистив у 1874 році. Зазначимо, що то була капітальна, суто лінгвістична праця, яка зробила переворот у вітчизняній філології. Думки, висловлені у цій монографії, згодом увійшли і до курсів шкільних граматик. Паралельно виходять праці «Про долю і споріднені з нею істоти», «Про купальські вогні і споріднені з ними уявлення», обидві – 1867 року, а також «Замітки про малоруське наріччя» (1871); «До історії звуків руської мови» (1-4, 1871-1883); «Малоруська народна пісня за списком XVI ст. Текст і примітки» (1877), на працю П. Житецького «Нарис звукової історії малоросійського наріччя» (1878).

Уже в 70-ті роки О.Потебня своїми поглядами і оригінальними науковими ідеями, що ґрунтувалися на великому фактичному матеріалі, стає відомим не тільки в Росії, але й за її межами. А в 1877 році він стає членом чеського Королівського товариства наук у Празі. Нагороджений Уваровськими медалями в 1878 й 1879 роках за аналіз праць лінгвістичного та етнографічного характеру. О. Потебня – дійсний член Товариства любителів російської словесності (1875), член Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії (1891) при Московському університеті. Незадовго до смерті йому було присуджено Золоту Костянтинівську медаль Російського географічного товариства (1891).

У 80-ті роки з-під пера мислителя вийшли численні праці із загального мовознавства, фольклористики, літературознавства й етнографії, низка досліджень про виникнення мови, в галузі діалектології, фонетики, граматики й етимології української та російської мов. Серед них заслуговують на особливу увагу фундаментальні: двотомник «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень» (1883-1888рр.) та чотири томи «Из записок по русской грамматике» (перші два томи видані в 1874 і 1888 рр., останні – посмертно, в 1899 і 1941 рр.)

Починаючи з 1879 року, з першого ж номера першого тому, в «Русском филологическом вестнике» друкуються «Этимологические заметки» О. Потебні (остання стаття з цього циклу, датована 1891 роком, опублікована в «Живой старине»). Деякі розробки тут визначаються винятковою насиченістю цінними етнографічними відомостями, даними з діалектів, семантичними паралелями.

Уже після його смерті з'явилися книги «Из лекцій по теорії словесности. Басня. Пословица. Поговорка» (1894), «Мова і народність» (1895), «Из записок по теорії словесности» (1905), «Про націоналізм» (1905). 1914 року видані праці про творчість двох великих російських письменників другої половини ХІХ ст. – Л. Толстого та Ф. Достоевського, «Лист до Єлени Штейн» (1927), «Загальна літературна мова і місцеві наріччя» (1962).

Блискуче поєднання етимологічного, фольклористичного й історичного підходів демонструє його коментарій до «Слова о полку Ігоревім. Текст і примітки» (1877). Слід зазначити за його редакцією також твори Г. Квітки-Основ'яненка (т.1-4, 1887-1890); П. Гулака-Артемівського (1888); І. Манжури (1889, 1890). З передмовою вченого оприлюднені «Малоросійські домашні лікувальні поради XVIII ст.» (1890).

Л. Булахівський підкреслював, що «не випадково при цьому більше за інші галузі привертала його до себе синтаксис і семантика: саме тут він відчував себе близьким до думки, до духу, відчував можливість, що аналіз часткового, яке завжди уявлялось йому психічно змістовним, дасть нову силу узагальненням, концепціям синтетичного характеру, про значення яких він ніколи не забував як про доконечне і необхідне завдання науки» [11, с. 9].

Дослідників спадщини науковця вражає доказова матеріалістична діалектика багатьох його гіпотез і висновків. Як і більшість відомих учених того часу, він приходив до матеріалістичних висновків стихійно, головним чином завдяки безпосередньому вивченню фактів мови, фольклору і літератури, на основі осягнення закономірностей їх розвитку і не завжди був послідовний у їх матеріалістичному осмисленні. Відтак історична обмеженість світогляду Олександра Опанасовича призвела до суперечностей в його концепціях. При підході до складних проблем художньої творчості, до взаємозв'язків слова, думки і образу глибоке матеріалістичне їх розуміння уживалось у нього з такими традиційними формулюваннями і застереженнями, котрі могли тлумачитись у суб'єктивно-реалістичному дусі, уводити вбік від правильних рішень.

Учений, безсумнівно, відчував ідейну суперечливість окремих своїх посилань і висновків, тому навряд чи випадковим було його тяжіння до постійного опертя на фактичний матеріал, прагнення підтвердити кожний свій висновок максимальною кількістю прикладів. Вважаємо, що такі його фундаментальні праці, як «Из записок по русской грамматике», «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» великою кількістю і різноманітністю текстів можуть сперечатися з будь-якою хрестоматією з історії мови або з усної народної творчості.

Розглядаючи найскладніші явища мови і літератури, О. Потебня здебільшого прагнув зрозуміти і уявити їх в усій багатогранній цілісності, в історичному русі. Звідси така велика кількість уточнень і застережень у манері його викладання. Проблеми, які, на думку вченого, ще не могли мати свого остаточного розв'язання, висвітлювалися ним так, що читачеві надавалася можливість для самостійного судження. Гранична наукова сумлінність і скрупульозність стилю О. Потебні призводила до того, що він постійно прагнув «до максимальної точності, дбайливо відшукуючи найбільш еквівалентні думки, способи вираження; але водночас вони нерідко звучать як недомовлені до кінця, бо автор відчуває, що не вичерпав усього, що може служити для характеристики поняття або явища, і не хоче надавати повного округлення тому, що цілком не охоплено його думкою» [11, с. 35]. О. Потебня часто не дає цілком закінчених думок, а «ніби надає своєму читачеві зауваження, «замітки», стимулює його думку до творчості в тому напрямку ідей, який бере свій початок в авторі і має бути, згідно з основною концепцією Потебні, творчо продовжений у читачі» [11, с. 36].

Відзначимо, що справжнє визнання прийшло до вченого лише після опублікування його фундаментальної праці «Из записок по русской грамматике» (1873-1874), де він блискуче підтвердив багато своїх гіпотез аналізом колосальної кількості фактів історії російської, української й інших слов'янських мов.

Критично відкидаючи принцип формального підходу до розвитку мови, О. Потебня показав, що вона змінюється в залежності від розвитку і ускладнення духовного життя суспільства, що цей процес вимагає більш розвинутих можливостей висловлювання.

Останнє ж, у свою чергу, веде до еволюції синтаксису з більш чіткою виразністю членів речення і водночас викликає зрушення і зміни в морфології. Отже, науковці справедливо вважають, що О. Потебня одним із перших розробив історичний синтаксис слов'янських мов.

О. Потебня як науковець далеко випередив своїх сучасників, хоча й не був дуже популярний за життя. Учений писав не для широкого загалу. Як зазначає В. Лиманський, він працював на поширення знань, на просування науки вперед, на висвітлення темних і на прокладання нових шляхів наукового знання [28, с. 57].

Не можна обминути й ставлення ученого до Т. Шевченка. На перший погляд, важко звільнитися від подиву, чому серед праць видатного українського філолога ніщо не присвячене геніальній постаті Т. Шевченка. Адже не міг О. Потебня навіть на початку свого наукового злету обминути його увагою, а тим більше в розквіті його таланту. Дослідники творчості вченого зазначають, що він захоплювався поезією та громадською діяльністю Тараса Григоровича, виступав у Харкові у 20-ті роковини смерті великого поета (1881) з доповіддю про його творчість. Водночас зазначимо, що О. Потебня творив у часи валуєвського указу 1863 року та Ємського акту 1876 року, які забороняли визнавати українську мову мовою і категорично забороняли друкувати цією мовою будь-що, тим паче все, що стосується буремної і революційної поезії опального поета, то стає зрозумілим, що шлях Олександра Опанасовича був повністю закритий. Лише українські пісні, яким не надавали політичного значення, ще можна було цитувати українською мовою. «І з якою насолодою Потебня це робить! Трагедія Шевченка, трагедія українського народу була також трагедією великого мовознавця», – зазначає О. Кононенко [25, с. 157].

Як бачимо, офіційне визнання харківського вченого Потебні Олександра Опанасовича відбулося при його житті. А ще одна грань таланту, на нашу думку, несповна оцінена: він був видатним педагогом і звісно методистом. Це був саме Вчитель, у найвищому розумінні цього слова. Вчитель, який приніс на кафедру всього себе, всю багатолітню роботу думки, всі свої невичерпні знання, любов до істини, філософське світобачення і, що найдорожче, суто юнацьке піднесення, одухотворення, які відразу ж передавалися слухачам.

Відома українська діячка Х. Алчевська, колишня студентка великого мовознавця, згадувала, що О. Потебня «приваблював до себе найпалкіші симпатії молоді, і, коли він говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію й закликав нас вивчати її, любити її, ми із захопленням слухали його цілими годинами, і я впевнена, що кожний з нас клявся в душі в ці хвилини присвятити цій батьківщині всі свої сили, віддати їй усе життя» [38, с. 121].

Немає сумніву, що наукова спадщина О. Потебні й сьогодні не втратила свого значення. Ідеї гуманізму й просвітительства, розуміння необхідності формувати гармонійно розвинену, вільну людину – ось те основне коло питань, відповіді на які видатний мислитель намагався дати у своїх працях. Аналіз життєвого і творчого шляху вченого дозволив нам виокремити соціально-педагогічні умови тогочася, які вплинули на становлення особистості О. Потебні як науковця:

- соціально-політичне середовище, в якому він жив і з якого вийшов;
- суспільно-політичний рух 50-х років XIX ст. за реформування освіти, навчання дітей рідною мовою;
- національний рух в українських землях, українські духовно-педагогічні традиції;
- система педагогічної освіти, в умовах якої здійснювалося його навчання, оволодіння фундаментальними знаннями слов'янських мов, формування його особистості;
- викладацька діяльність ученого;
- становлення вітчизняного мовознавства;
- наукові пошуки й активна діяльність О.Потебні з метою створення власної філологічної концепції.

Лінгвістичний аспект діяльності вченого

Історія світової філологічної науки знає чимало глибоких досліджень і відкриттів на шляху проникнення у творчі секрети мистецтва слова і зрозуміння його глибинної суті. Однак видається, ближче, ніж інші, до розкриття природи слова і образу підійшов О.Потебня. Багато його ідей виявляються вельми актуальними для осмислення кардинальних проблем мовознавства, для сучасного наукового підходу до життя слова і образу в художній літературі.

Відзначимо, що Олександр Опанасович Потебня – єдиний визначний український мовознавець позаминулого століття, який вирізнявся серед учених-сучасників надзвичайною широтою наукових інтересів та енциклопедизмом знань. Багатоаспектна проблематика, розроблена ним у працях «Думка і мова», «Слово і міф», «Из записок по русской грамматике», «Естетика і поетика», знайшла відображення в положеннях філософсько-лінгвістичної концепції наукової школи «потебніанства». О.Потебня стояв біля витоків сучасних підходів до історичної граматики, історичної діалектології, семантології, етно- і соціолінгвістики, фонетики. Сприймаючи світ через призму мовної картини, він побачив у міфі, фольклорі, художній літературі похідні щодо мови моделюючі системи. Підкреслимо, що лише через сто років подібні ідеї знайшли своє відображення у дослідженнях представників тартусько-московської школи семіотики. Фактично всі визначні філологи ХХ століття, які досліджували питання поетичної мови, так чи так спиралися на концепції О. Потебні, враховували його дослідження і висновки. У працях Л. Щерби, О. Пешковського, Г. Винокура, В. Виноградова, Л. Булаховського, О. Білецького, І. Білодіда, О. Чичеріна і багатьох інших раз по раз зустрічаються посилання на О. Потебню, відбувався плідний розвиток його гіпотез. Так, Ю. Тинянов зазначає: «Значущим питанням у галузі вивчення поетичного стилю є питання про значення і смисл поетичного слова. О. Потебня надовго визначив шляхи розробки цього питання теорією образу, взявшись за розробку конкретної проблеми «аналізу специфічних змін значення й смислу слова в залежності від самої віршової конструкції» [60, с. 22]. Ю. Тинянов, по суті, і виступив

послідовником О. Потебні. Тому що для О. Потебні «поезія є перетворення думки... за допомогою конкретного образу, вираженого в слові, інакше: вона є створення порівняльно широкого значення за допомогою одиничного складного (на відміну від слова) обмеженого словесного образу (знаку)» [40, с. 59]. Як саме у слові, мові відбувається створення цього широкого значення, як саме відбувається перетворення думки – про це йдеться у працях О. Чичеріна, Ю. Тинянова, М. Бахтіна та ін.

Оскільки О. Потебня був відомий переважно як лінгвіст, то і центральною проблемою для нього була «думка і мова». Розвиваючи ідею В. Гумбольдта про те, що мова є дещо постійне, те, що в кожному мить зникає, що вона є не справа, не мертвий твір, а діяльність, вічно повторюване зусилля зробити членоподільний звук виразом думки, ґрунтуючись на уявленні про те, що мова є знак, що означає явище й акт пізнання людиною довкілля, учений прослідковує, як саме відбувається це пізнання, як будуються та утворюються поняття [15]. Він уважав, що при виникненні слова ознака-уявлення виступає як засіб порівняння того, що знову пізнається, і раніше пізаного. Коли дитина круглий абажур називає кавунчиком, знаком значення виступає значення попереднього слова, але не все це значення, а лише одна ознака – округлість – як основа для порівняння абажура та кавуна, як загальне між ними, як представник чуттєвого образу. Тим самим «у слові також відбувається акт пізнання» [39, с. 17], у якому особливу роль відіграє уявлення. Через уявлення те, що пізнається, пояснюється уже пізнаним [52, с. 306], і «тільки уявлення викликає подальші, виключно людські перетворення чуттєвого образу» [52, с. 147]. Зауважимо, що ці перетворення були пізніше виокремлені Л. Зубковою [20, с. 234]. До них належать:

1) об'єднання ознак, комплексно поданих у чуттєвому образі, встановлення їх внутрішнього зв'язку, групування навколо уявлення як центру образу і тим самим відокремлення цього об'єкта думки від інших;

2) усвідомлення єдності комплексно поданих ознак;

3) свідоме узагальнення та класифікація спостережуваних явищ. Будь-яке слово узагальнює, і мовознавець показує механізм узагальнення. «...В уявленні усунуто все, крім того, що чомусь

виявилось несуттєвим. Ця обставина полегшує узагальнення» О. Потебня пише: «Неважко вивести з розбору слів будь-якої мови, що слово власне виражає не всю думку, що береться за його зміст, а тільки одну її ознаку. Образ столу може мати багато ознак, але слово *стіл* означає тільки простлане (корінь *стл*, той самий, що й у дієслові *стлать*), і тому воно може однаково означати всілякі столи, незалежно від їхньої форми, величини, матеріалу» [52, с. 114].

Отже, як бачимо, важливою проблемою для ученого стає етимологічна. Вона допомагає сформулювати головні аспекти теорії, пов'язані з питанням мисленнєвої діяльності людини. «Отже, у слові є, – підсумовує мовознавець, – два змісти: один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, завжди заключає у собі лише одну ознаку; другий – суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший – знак, символ, що замінює для нас другий» [52, с. 83]. Це – з погляду утворення понять. Відповідно до такого погляду О. Потебня й виділяє у слові його зовнішню форму – звук, форму внутрішню – етимологічне значення та власне значення.

За його словами, найближче значення – народне, а найдалше, яке в кожного різне щодо якості і кількості елементів, – особисте. Якщо виключити друге суб'єктивне значення слова, то в кожному слові, на думку вченого, залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма, і етимологічне значення, яке теж є формою, але тільки внутрішньою. Але незважаючи на те, що теорія внутрішньої форми слова займає у загальнолінгвістичній концепції О. Потебні дуже важливе місце, все ж слід зауважити, що в його науковій спадщині немає досить чіткого, цілісного, повного і єдиного визначення внутрішньої форми слова.

Як саме відбувається утворення поняття? – запитує учений і відповідає: за принципами аналогії та асоціації, а потім – злиття. Науковець стверджує, що спочатку людина співвідносить нове явище або предмет із уже відомими їй явищами або предметами за аналогією або асоціацією, які, у свою чергу, залежать від того, як людина уявляє їх. Саме в цьому смислі етимологічне значення, внутрішня форма «показує, як уявляється людині її власна думка», і саме в цьому смислі внутрішня форма є уявленням. Але слова в їх сучасному

значенні асоціації зі своїми вихідними практично не зберігаються у нашій свідомості. Слово, зауважує О. Потебня, «забуває» свою внутрішню форму або своє уявлення – і це є закон розвитку мови. Слово втрачає прямий зв'язок з ознакою, що лежить у його основі, і стає самостійним, тобто поняттям у кінцевому підсумкові своєї еволюції. «Значення слова прагне до поняття як до своєї межі» – стверджує мовознавець. Це і є злиття, за О. Потебнею.

Усі ці питання цікавили мовознавця з погляду вчення психології про мисленнєву діяльність людини, яка пізнає світ. Тому він указує, що «розумове прагнення людини задовольняється не самим образом, а ідеєю, тобто сукупністю думок, що пробуджуються образом та відносяться до нього як до джерела», наука і практичне мовлення мають справу із поняттям, що є «складене з об'єктивованих уже у слові ознак образу» [47, с. 166].

Питання про слово, його значення, структуру і граматичну форму посідає важливе місце в науковій спадщині О. Потебні. У вітчизняній лінгвістичній літературі 50-70-х років XIX століття проблема слова не була вирішена, незважаючи на те, що вона була мало не центральною у працях К. Аксакова, М. Некрасова, Ф. Буслаєва, В. Даля та ін. Навіть єдиної думки в поглядах на слово як об'єкт морфологічного і синтаксичного дослідження не було. І тому цілком закономірним і природним є те, що саме з проблеми слова О. Потебня розпочинає теоретичний вступ до своєї праці «Из записок по русской грамматике»: «Що таке слово? Визначення окремого слова як єдності членороздільного звука і значення, мабуть, не відповідає звичному твердженню, що «одне й те саме слово не тільки в різні часи або за різними наріччями одної й тої самої мови», але й в одному й тому самому наріччі у певний період «має різні значення» (Буслаєв, Гр., § 112)». Говорячи так, уявляємо слово незалежним від його значень, тобто під словом розуміємо лише звук, причому єдність звука і значення буде не більше єдності дупла і птаха, який у ньому гніздиться. Між тим членороздільний звук без значення не називаємо словом, такий звук є штучний фонетичний препарат, а не слово» [39, с. 13]. Отже, О. Потебня спростовує визначення слова як єдності членороздільного звука і значення, подане Ф. Буслаєвим.

Слід зазначити, що далеко не всі гіпотези і висновки О. Потебні,

які формувалися більше ста років тому, можуть бути прийнятими для нашого часу. У своєму підході до питань психології мовлення і художньої творчості він поділяв подекуди ідеалістичні помилки. Так, заперечуючи об'єктивне існування загальних понять, О. Потебня не визнавав взагалі ніяких об'єктивних аналогів для наявних у свідомості загальних понять, допускаючи тільки існування конкретних речей і вважаючи, що загальні поняття є лише ідеальними конструктами розуму. Виходячи з такого розуміння, мовознавець заперечував об'єктивний характер загальних значень слів, спільних для різних випадків слововживання. На його думку, в кожному випадку вживання слова в мовленні йдеться про щораз нове слово, тотожне лише за звучанням до всіх інших слів з тим самим звучанням, ужитих в інших актах мовлення. «Слово, – пише О. Потебня, – справді існує тільки тоді, коли воно вимовляється» [52, с. 105]. «Найменша зміна у значенні слова робить його іншим словом. Таким чином, користуючись виразом «багатозначність слова», як багатьма іншими неточними виразами, ми зробимо цей вираз нешкідливим для точності думки, якщо будемо знати, що насправді є тільки однозвучність різних слів, тобто та властивість, що різні слова можуть мати одні й ті самі звуки» [39, с. 15-16]. На думку С. Сухих, теза про нове народження слова при кожному новому його вживанні – один із головних парадоксів О. Потебні [58, с. 15-16]. Оцінка та розуміння слова ставляться ним у залежність від конкретної мовленнєвої ситуації, від контексту. При їх зміні, при будь-якому, навіть найменшому зрушенні у значенні слово стає іншим словом.

«Насправді є тільки однозвучність різних слів» [40, с. 15], – тобто те, що лінгвісти називають полісемією, з точки зору цієї тези О. Потебні, є омонімія. Для ілюстрації цієї думки проф. В. Харцієв наводив такий приклад: коли ми вимовляємо слово «підощва», то, якщо мова йде в одному випадку про підощву взуття, у другому – ступні, у третьому – гори, в четвертому – про шматочок шкіри і т.ін., то в кожному з цих випадків «підощва» не одне слово з різними значеннями; в усіх подібних випадках «підощви» – це різні слова [64, с. 166-167].

Такий погляд означає заперечення основної властивості слова бути засобом узагальнення однорідних чи семантично близьких

конкретних уявлень і формування загальних понять. Подібно до цього, О. Потебня заперечував можливість загального поняття речення на різних етапах розвитку мови, твердячи, що «історія мови, взятої на значному протязі в часі, повинна давати низку визначень речення» [64, с. 83]. При такому підході не беруться до уваги ті об'єктивні відношення подібності і відмінності у структурі і функціях різних конкретних предметів, за якими ці предмети групуються в різні за обсягом і характером об'єктивно наявні класи однорідних предметів, відображувані в загальних поняттях. Таке розуміння природи загальних понять набуло ідеалістичного характеру, оскільки в такому разі допускається можливість формування у свідомості важливої категорії ідей, не залежного від об'єктивної дійсності. Отже, в галузі слововживання концепція О. Потебні відкривала широкий простір для суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення лексичних значень як відірваних від виробленої суспільством лексико-семантичної системи мови і пов'язаних у кожному окремому випадку вживання слова лише з суб'єктивною свідомістю окремого носія мови. Як підкреслює І. Білодід, «саме уявлення О. Потебні про слово є суб'єктивно-ідеалістичним» [5, с. 89]. У цьому світлі перейнята від В. Гумбольдта формула О. Потебні, за якою «усіляке розуміння є водночас нерозуміння, усіляка згода в думках – водночас незгода», вимагає особливо обережного ставлення. На думку С. Сухих, «у центрі уваги О. Потебні – не стільки комунікативна функція мови (яку він, безумовно, не заперечує), скільки смислопороджувальна, смислоутворювальна його функція; розуміння слова як творчого акту пізнання і мовлення» [58, с. 16].

Отже, дослідник уважав мовлення індивідуально-неповторним актом духовної творчості, надто переоцінював його роль, залишаючи поза увагою суспільну основу значень слова в семантичній системі мови.

Одним із найістотніших недоліків методологічного підходу О. Потебні до розуміння суті мови, характерним для всього психологічного напрямку в мовознавстві XIX століття, на думку О. Мельничука, було недостатнє врахування зумовленості мовних функцій і мовного розвитку потребами суспільної практики, намагання пояснити всі основні властивості мови як суспільного

явища іманентними законами її розвитку або загальнолюдськими і національними особливостями психіки. Звідси характерне для О. Потебні, як і для В. Гумбольдта, перебільшення ролі конкретної мовної структури у формуванні національних особливостей світогляду різних народів, неправильне розуміння значення двомовності в житті народів, необґрунтоване твердження про шкідливість для інтелектуального розвитку індивіда вивчення другої мови в ранньому дитячому віці тощо. Зауважимо, що ці проблеми, які підлягали критиці в теорії О. Потебні, є дискусійними і в сьогоденній науці.

Водночас, якщо розглянути всю філологічну концепцію науковця у цілому, досягнути її матеріалістичний раціоналізм, її глибину і пафос невтомного наукового пошуку в підході до основних проблем мови, фольклору та літератури, до осмислення закономірностей її розвитку, відразу ж буде зрозумілим, чому видатні вчені – сучасники О. Потебні – припускали, що його відкриття матимуть для філологічної науки значення, аналогічне теорії Дарвіна про походження видів для природознавства.

Обравши предметом дослідження складні проблеми співвідношення думки і слова, розробивши свою оригінальну концепцію ідейної й естетичної змістовності художньої мови, мовознавець зумів знайти відповіді на багато запитань, що й досі нас хвилюють. У результаті глибокого і копіткого аналізу численних фактів з історії мови, фольклору і літератури він прагнув обґрунтувати одне із найважливіших своїх положень про те, що слово виникає і живе як поетичний образ.

Виокремлюючи одну з основних функцій мови – семантичну і розглядаючи мову як форму існування думки, що знаменує собою перехід від несвідомості до свідомості, як могутній засіб розвитку думки та історичний фактор її подальшого вдосконалення, у праці «Слово і міф» О. Потебня зазначає, що мова – це система засобів видозміни чи творення думки, а не вираження вже готової, сталої, внаслідок чого розуміння полягає не в передаванні думки, а її збудженні [49, с. 227]. Як бачимо, вчений підходить до суті процесу розуміння, прямо вказуючи на мисленневотворчий потенціал мови. Розуміння – це процес декодування здобутої інформації. У ході

спілкування людина не привласнює чужу думку, а дешифрує її, співвідносячи з власною системою найбільш загальних понять і відношень. На його думку, розуміння здійснюється в актах внутрішнього мовлення суб'єкта і розкриває йому мотиви, цілі та зміст звернутої до нього дії іншої людини. Мовленнєве спілкування тільки збуджує розумову діяльність слухача, в результаті якої у нього формується і формулюється нова, інша, неповторна думка. Тоді, підсумовує мовознавець, слово є настільки засобом розуміти іншого, наскільки воно є засобом розуміти самого себе. Не можна зрозуміти певне явище чи процес, не маючи конкретного багажу знань, попереднього досвіду й хоча б елементарних уявлень, як ними оперувати. У цьому зв'язку О. Потебня наголошує: «Сила людської думки не в тому, що слово викликає у свідомості попередні сприймання (це можливо і без слів), а в тому, як саме воно змушує людину користуватись скарбами свого минулого» [44, с. 97]. Отже, за О. Потебнею, генетично мова є однією з форм мислення, що з'являється на певному ступені його розвитку і знаменує собою становлення людської свідомості, оскільки свідомо розумова діяльність поза мовою неможлива. «Мова – це необхідна умова думки окремої особи навіть у цілковитій самотності, бо поняття утворюється тільки за допомогою слова, а без поняття неможливе справжнє мислення» [44, с. 27].

Зауважимо, що для О. Потебні думка до слова і думка у слові – це різні думки. Думка до слова – це ще тільки «ембріон» думки, її не можна зрозуміти ані самому носію, якщо вона не вийшла у «світле поле свідомості», ані іншому, якщо вона не виражена словом або іншим способом. «Назавжди темними залишаються для нас ті особливості нашого душевного життя, які ми не виразимо ніякими засобами... Засобом при цьому, як і при розумінні іншого, буде звук, який виявляє для того, хто говорить, його власну думку» [52, с. 113].

Тому думка у слові – це інша, більш досконала, ніж «до словесна», більш розвинена думка, думка в її повному вираженні. Причому слово не просто «оформлює» думку. Так, дослідник С. Сухих вважає головним для розуміння праць О. Потебні засвоєння думки про те, що слово не можна вважати вираженням уже готової ідеї: «На слово не можна дивитись як на вираження вже готової

думки. Навпаки, слово є вираження думки лише настільки, наскільки воно служить засобом до її створення» [58, с. 183]. Слово, за О. Потебнею, – засіб створення думки з нових вражень за допомогою раніше сприйнятого [58, с. 7].

1. Мова, вважав учений, є засобом пізнання людиною світу і самої себе, а тому й засобом спілкування. Гносеологічна функція мови докладно проаналізована О. Потебнею у праці «Думка і мова». «Мова – це засіб не стільки виражати вже готову істину, скільки – відкривати раніше невідому» [45, с. 27], – стверджує автор, доводячи, що мова є одним із найпотужніших факторів наближення і досягнення об'єктивної думки, тобто істини. Мова існує у формі творчості, діяльності, спрямованої до пізнання. В іншій науковій праці «Слово і міф» учений підмічає, що жодна міра людського знання неможлива без слова [49, с. 227].

У своєму системному аналізі мови вчений не ігнорує експресивної функції мови, адже для нього мова – насамперед компонент духовного життя народу, універсальний спосіб вираження внутрішнього світу людини. Відштовхуючись від лінгвістичної теорії, О. Потебня розглядав питання поезики та естетики. Найважливіші його ідеї у цьому відношенні ґрунтуються на лінгвістичних категоріях. Поетичність мови дослідник розглядає через призму символізму, знаходить наявність у художньому творі тотожних слову «стихій»: 1) зміст (чи ідея), що відповідає чуттєвому образу чи розвинутому з нього поняттю; 2) внутрішня форма, образ, що вказує на зміст і відповідає уявленню; 3) зовнішня форма, у якій об'єктивується художній образ [44, с. 128]. Символізм для О. Потебні – це творча робота думки, процес видозмінення, точка переломлення, переплетіння між природою та її відображенням у художньому осмисленні.

Дослідження О. Потебні у сфері символіки мови та художньої творчості, створення ним оригінальної «лінгвістичної поезики» не тільки проклало міст від загального мовознавства до теорії літератури і сприяли становленню цілої так званої «психологічної школи» послідовників мовознавця, (Д. Овсянико-Куликовський, В. Харцієв, Б. Лезін, О. Ветухів та ін.), яка зробила помітний внесок у розробку проблем психології творчості, художньої образності,

взаємозв'язку мови та літератури, а й привернули увагу теоретиків символізму А. Білого, В. Іванова, В. Брюсова, що розглядали думки та ідеї ученого як теоретичну платформу символізму.

О. Потебня завжди прагнув підійти до мови і літератури як до живих, рухомих явищ, як до «постійної роботи духу». Учений розвинув свою оригінальну концепцію про неподільність усіх структурно-утворювальних факторів мови і літератури із загальним рухом людської думки в її історичному розвитку. Звідси глибокий історизм усіх філологічних побудов О. Потебні.

Філологічна концепція О. Потебні охоплює багато різних питань. «Історія мови в О. Потебні, – згадує М. Халанський, – була разом історією думки, історією культури» [63, с. 11]. Учень ученого О. Горнфельд дещо уточнює та конкретизує цю характеристику, вказуючи, що для О. Потебні було методологічно важливо поєднувати аналіз конкретних та загальних явищ, переходити від простих форм до більш складних. «Визначаючи мистецтво як мислення в образах, – пише М. Горнфельд, – він викладав довгу та складну історію мови; слово є в цій історії продуктом послідовних переходів думки, де кожний перехід був створенням нового образу: історія мови ставала історією мистецтва, і поетичний вираз був не матеріалом, не прикрасою мови, а самостійною, елементарною, найпростішою формою художньої творчості. Як природничі науки, розкладаючи складні явища на прості або вибираючи для дослідження з системи явищ найменш складні, досягли великих результатів, так у цій галузі використання методів дослідження елементарних форм привело до блискучого успіху» [36, с. 18].

Досліджуючи історію мови, О. Потебня дійшов висновку, що виникнення мови зумовлюється потребами первісної людини, які ще інстинктивно спонукають діяльність уявлення. Вигуки-жести відповідають пристрастям людини та є засобом спілкування первісної людини. Мовознавець зазначає, що мова жестів в історії людства зберігалась досить довго як головний засіб спілкування й обміну інформації, але через причини розвитку матеріальної діяльності мусила поступитися місцем мові членороздільних звуків, що стала всебічно прогресувати. У міру того, як жести поставали більш довершеними, природний голос змушений теж був урізноманітнити

свої модуляції. На думку вченого, саме мова жестів містила в собі зародок майже всіх словесних мов і всіх мистецтв, які слугують проявом думок.

Отже, за О. Потебнею, слово фіксує особливості матеріального і духовного життя народу в його історичному розвитку. Слово необхідне для духовної діяльності людини, щоб людина набула свідомості, стала свідомою. Тоді питання про походження мови, зауважує він, стане питанням про явища душевного життя, що передують мові, про закони її виникнення і розвитку, про вплив її на духовну діяльність, закони якої, як зазначає учений, єдині для усіх часів і народів; не в цих законах відмінність між нами і першими людьми, а в наслідках їхньої діяльності, бо прогрес передбачає дві дієві сили, з яких одна – закони духовної діяльності, величина постійна, а друга – наслідки цієї діяльності – змінна. Якщо ми здатні визначати закони прогресу мови, дослідити, як вона змінюється протягом століть під впливом діючої на неї думки, як поступово зростає змінний фактор у прогресі мови, тобто знайдемо постійні відношення між сформованою масою мови і новими актами творчості, – підкреслює О. Потебня, – то і в цих останніх, що притаманні нам самим, ми можемо знайти риси, спільні для нас і людей, які першими оволоділи мовою.

Аналізуючи ці погляди О. Потебні, Ю. Шевельов підсумовує: «Отже, в історії мови, у психологічних спостереженнях над сучасними процесами мовлення – ключ до того, як здійснювалися ці процеси на початку життя людини... Закони розвитку мови в окремій людині відносяться до індивідуальної психології, а закони мови, як народного творіння, що відкриваються мовознавством, вимагають доповнення з боку нового ще відділу психології, змістом якого має бути дослідження відношень індивідуального розвитку до народного» [35, с. 36-37], – ось ті шляхи досліджень, якими повинно було йти сучасне наукове мовознавство і на які він сам став на початку своєї наукової діяльності, вважаючи їх єдино правильними у пошуках істини. Як індивідуальна психологія, вважав учений, розкриває не тільки загальні для всіх закони духовного життя, а й різноманітність і оригінальність індивідуумів, так психологія народів повинна показати національні відмінності в мові внаслідок загальних законів життя

народу. Такий шлях науки уявлявся мовознавцю найкращим, бо передбачав повагу до народностей і їхніх мов [35, с. 87]. «Єдина ознака, за якою ми пізнаємо народ, при тому нічим не підмінна і кінцева, – це єдність мови... Національна свідомість є великим історичним двигуном, тому що вона – це той зв'язковий, що творить єдність цього народу. Так що визнання національної приналежності стає стимулом єднання у середині цієї народності» [35, с. 118].

Фундаментальні дослідження історії мови та народної поезії, які провів О. Потебня, свідчать про те, що в мові живе багато фольклорних образів, що вони продовжують жити і використовуватись навіть тоді, коли їх походження забувається. Цілісність і глибина фольклорних поетичних образів завжди будуть служити для письменників зразком почуття міри, джерелом художнього досвіду. Ця думка проходить через усі праці вченого та поглиблюється ним при кожному зіставленні фольклорних і літературних творів. На велику увагу в цьому відношенні заслуговує спроба О. Потебні прокоментувати «Слово о полку Ігоревім», по своєму пояснити деякі його темні місця. І хоча не всі пошуки мовознавця виявились безперечними, вважаємо, що він раніше та переконливіше за багатьох зумів виявити зв'язки «Слова» з фольклорною поетикою, побачити в його поетичній структурі концентрований вираз образності народної мови. Це засвідчують слова О. Потебні про те, що «Слово о полку Ігоревім» глибоко національне, фольклорне і за змістом, і за формою, що це цілісний твір, який може в цьому відношенні суперничати із будь-яким шедевром народної поезії. «Ми не знаємо, – заявив дослідник, – іншого давньоруського твору, настільки проникнутого народно-поетичними стихіями» [50, с. 2].

Віддавши на початку своєї наукової діяльності данину переважно широким питанням походження мови, етнографії та фольклору, співвідношення мови почуттів і мови думки, О. Потебня зосереджується на історії мови, її діалектів, питаннях історичного синтаксису слов'янських мов, етимології.

Учений значне місце відводив питанням фонетики української мови, зокрема в колі його уваги була історія різноманітних фонетичних явищ спільнослов'янського і давньоруського періодів,

української літературної мови та українських діалектів.

Так, фонетику української мови О. Потебня здебільшого досліджував у порівняльно-історичному аспекті на широкому і багатому фактичному матеріалі української мови та її діалектів із залученням численних даних слов'янських, балтійських та інших індоєвропейських мов. Висновки автора завжди були глибоко аргументованими і переконливими. Значну увагу приділяв дослідник вивченню фонетичних процесів, спільних для східнослов'янських мов, а саме: утворення повноголосся, зміна початкового *je*, сполучення глухих *ъ, ь* з плавними, історичні зміни в системі приголосних української мови, виділення складів у слові та інші проблеми – все це було в колі його лінгвістичних інтересів.

Уважаючи, що «душу» мови становить її граматична будова, О. Потебня чи не найбільше сил віддав науковій розробці проблем історичної граматики східнослов'янських і всіх слов'янських мов. Користуючись величезним і різноманітним мовним матеріалом, майстерно застосовуючи до вивчення мовних явищ порівняльно-історичний метод, виявляючи заглиблення у мовні факти з виразно відчутними елементами діалектики, мовознавець із проникливою глибиною визначив основні граматичні поняття і принципи наукового дослідження граматичних категорій, граматичних форм, слова і речення.

Вважаємо, що головною, чи не найважливішою сферою наукової діяльності О. Потебні був історичний синтаксис східнослов'янських мов, вивченню якого присвячена його згадувана вже велика розвідка «Из записок по русской грамматике».

Історичний синтаксис дослідник розумів як учення про семантику форм слів, словосполук і речень за різних періодів розвитку мови в зіставленні з відповідними синтаксичними фактами споріднених мов. У науковій розробці питань слов'янського синтаксису, на думку академіка В. Виноградова, О. Потебня висунув два нових принципи дослідження: 1) принцип історичної мінливості синтаксичних категорій і – відповідно – принцип історизму в осмисленні сучасної синтаксичної системи; 2) принцип структурного взаємозв'язку всіх основних граматичних категорій – слова, частини мови, члена речення і речення.

Головна ідея праці «Из записок по русской грамматике» – це думка науковця про історичну змінність граматичної будови мови, структури речення і словосполучення, про рухливість граматичних форм і категорій. За словами О. Потебні, речення є основною одиницею мови, що виражає і оформлює думку, структурною основою і водночас вихідним пунктом для історичного розвитку граматичної будови мови. Структура речення є історично змінна. Тому речення, уважав він, треба вивчати як щодо його формально-граматичної структури, так і з погляду його історичного розвитку.

О. Потебня вважав, що граматичні категорії і форми виникають і розвиваються у реченні, що вони створюють і змінюють речення. У зв'язку з розвитком речення та його членів виникають і змінюються частини мови, залежно від виконуваних ними синтаксичних функцій [39, с. 71-129].

Отже, за О. Потебнею, відношення, у яких бере участь слово, визначаються найближчими значеннями, що характеризують його як складовий елемент речення. Зауважимо, що такий підхід до слова цілком співзвучний із сучасними уявленнями, згідно з якими функції певних мовних одиниць, їх синтагматичні та парадигматичні зв'язки можуть бути визначені лише відносно одиниць вищого рівня. Відмінність потебнянської концепції у тому, що в ній ураховується також історичний (генетичний) план – зв'язок цього стану мови із попереднім.

Застосовуючи порівняльно-історичний метод у вивченні слов'янського синтаксису, дослідник зробив низку важливих наукових відкриттів, що створили епоху в розвитку слов'янського мовознавства: його вчення про розкладання складеного присудка, про походження і розвиток дієприслівників з давніх коротких активних дієприкметників, втрату і заміну інших непрямих відмінків, походження і розвиток деяких типів безособових конструкцій, розвиток складнопідрядного речення та ін.

Важливе місце у дослідженнях О. Потебні посідала розробка акцентологічних проблем слов'янських мов. На основі різних слов'янських джерел О. Потебня намагався простежити еволюцію наголосу і зіставити акцентологічні системи слов'янських мов. Найважливіші результати цього дослідження викладені вченим у

праці «Ударение», де розглядається наголос при відмінюванні та дієвідмінюванні, визначаються деякі загальні закономірності відмінні риси наголосу у слов'янських мовах. Як зазначає О. Дудка, згадана праця для сучасної української акцентології важлива «насамперед багатим ілюстративним матеріалом ХІХ ст., що є підґрунтям для вивчення становлення українського літературного наголосу» [18, с. 85].

Ідеї О. Потебні були пов'язані з певним етапом в історії науки. Вони стали переосмисленням у філологічному аспекті культурно-історичних принципів і методів. Але в кінці ХІХ століття ім'я ученого виявилось тісно пов'язаним із «психологічним напрямом» у філології; це зробили учні мовознавця. Боротьба навколо потебніанства, яка велась у літературознавстві до початку 1930-х років, була, по суті, боротьбою навколо психологічної школи, в рамки якої О. Потебня, однак, явно «не вкладався». І це зрозуміло. О. Потебня намагався дослідити закономірності розвитку мови в нерозривній обумовленості цього розвитку процесом мислення. Його цікавило, як у мовній діяльності народу здійснюється синтез пізнання і мистецтва і, отже, як людина освоює світ. Метод ученого передбачав розглядання у нерозривній єдності проблем культурно-історичних, загальнофілологічних, тобто лінгвістичних, фольклористичних і літературознавчих одночасно. Не випадково про О. Потебню у сучасній філологічній науці неодмінно згадують, якщо йдеться не тільки про психологічний, але й про міфологічний, культурно-історичний та порівняльно-історичний напрями у філології.

Отже, праці вченого можна назвати синтетичними, оскільки вони містять відкриття, що належать філології у цілому. Це його ідеї про мовну діяльність людини як про творче пізнання світу та про споконвічну «художність» цього процесу; це думка про принциповий історизм процесу мислення та про його безперервність. Фундаментальне підґрунтя мають і власне теоретико-літературні погляди О. Потебні. Це твердження про принципову багатозначність художнього образу, внутрішню місткість його емоційного та понятійного змісту. Це й інша думка: зміст художнього словесного твору обумовлений межами зображальних можливостей слова і його природою. Це, нарешті, думка про нерозмірність плану вираження і

плану змісту (аналогійна нерозмірність значення і внутрішньої форми слова), яка створює змістово й емоційно місткий смисл твору. Актуальними для сучасної теорії літератури стають інші положення загальної концепції О. Потебні: проблеми знакової природи символу в образі, співвідношення міфологічного і власне поетичного мислення тощо. Сукупність цих ідей, обґрунтована закономірностями мисленнєвої діяльності людини, встановила значення О. Потебні для сучасного літературознавства. Його працями було закладено фундамент теорії літератури – теоретичну поетику.

Зауважимо, що філологічні погляди О. Потебні є вельми актуальними сьогодні в реформуванні навчально-виховного процесу в освітніх закладах, оскільки виховання особистості започатковується із засвоєння дітьми духовних надбань рідного народу, насамперед рідної мови, усної народної творчості, звичаїв і традицій рідного краю. Взагалі, мова, за О. Потебнею, це не механічний інструмент, що стоїть поза нами, не лише система засобів пізнання. Мова – це передусім шлях творення естетичних і моральних ідеалів. Отже, духовний розвиток дитини нерозривно пов'язаний з розвитком її мовних здібностей, і кожному віку відповідають свої вимоги, нехтування якими негативно впливає на навчання та виховання підростаючого покоління.

Філософсько-психологічні погляди О. Потебні

На початку 60-х років ХХ століття науковий світ уже визначив Олександра Потебню як філософа. Його вважають засновником філософсько-лінгвістичної концепції – «потебніанства». Центральна праця ученого «Из записок по русской грамматике» відіграла величезну роль в обґрунтуванні історичного мовознавства, в розвитку граматичної теорії російської мови. О. Потебня одним з перших поставив на ґрунт точного фактологічного дослідження розробку питань історичного мислення у його зв'язку з мовою, намагався встановити загальні семантичні принципи осмислення людиною основних категоріальних відношень дійсності.

Громадсько-політичні погляди вченого характеризуються утвердженням ідей демократичних перетворень суспільства на

принципах політичної та національної рівності, критикою ідеології націоналізму і шовінізму. Вчений добре знав українську філософську спадщину, особливо захоплювався творами Григорія Сковороди, які часто цитував напам'ять. Його навіть називали «другим Сковородою». Вивчення й осмислення першоджерел сприяло формуванню, так би мовити, на українському ґрунті власних філософських поглядів ученого.

У середині ХХ століття у вітчизняній літературі з'являються праці Ф. Березина, А. Колодної, С. Кримського та ін. про філософську концепцію та окремі філософські погляди О. Потебні. За традицією, що склалась у філософській літературі радянської доби, офіційна наука змушена була здійснювати здебільшого пошуки матеріалістичної лінії або ідеалістичних збочень у роздумах О. Потебні. Так, на думку А. Колодної, погляди О. Потебні в цілому «мають переважно ідеалістичний характер», а «специфічною особливістю його ідеалізму в розумінні суспільного розвитку є перебільшення ним ролі мови в цьому процесі» [23, с. 9]. Ю. Вільчинський зазначає, що до недавнього часу загальний зміст цих пошуків зводився приблизно до такої думки: коли О. Потебня рухавсь у руслі емпіричному, займався практичною граматикую, він був на висоті, але як тільки переходив до теоретичних узагальнень, то плутався, був суперечливим, припускався помилок. Вважалось, далеко не всі думки, що сформувались у середині і в другій половині ХІХ століття у його загальних теоретико-пізнавальних та естетичних поглядах, можуть знайти визнання з марксистсько-ленінського погляду. Як бачимо, висновок цілком відповідав духу марксистсько-ленінської філософії як «єдино правильного вчення». Зрозуміло, що за радянські часи О. Потебню в такому ключі досліджували і подавали не як філософа, а як мовознавця, який «блукав» і «відхилявся» у своїх теоретичних роздумах [12, с. 19-20].

В історико-філософській літературі того часу не було єдності щодо визначення сутності філософської концепції О. Потебні. Ю. Вільчинський вважає, що залежно від коливання політичного маятника світоглядні позиції ученого або цілком відкидались як суб'єктивно-ідеалістичні, або, навпаки, підтягалися до рівня сучасної на той час діалектико-матеріалістичної думки. У результаті,

філософська концепція подавалася не як щось ціле, а як певний набір суперечливих, а подекуди таких, що взаємовиключають одне одного, положень. Загалом «потєбніанству», що розвивалося не тільки в руслі мовознавства, але й у філософії, на думку С. Кримського, були притаманні коливання між матеріалізмом та ідеалізмом [27, с. 327]. Іншими дослідниками (А. Колодна, О. Пресняков) переконливо обстоюється думка про те, «що філософським поглядам мислителя, незважаючи на окремі ідеалістичні збочення, властива насамперед матеріалістична спрямованість» [24, с. 151]. В. Франчук доводить, що в розв'язанні деяких особливо складних проблем лінгвістично-філософського характеру вченому не пощастило до кінця послідовно провести матеріалістичне розуміння взаємозв'язків мови, мислення та суспільної діяльності. Це виявилось у певному перебільшенні самостійності сфери мови щодо сфери мислення [62, с. 40]. Як бачимо, світоглядна амплітуда Олександра Потєбні, що відображена, коливається від суб'єктивного ідеалізму аж до «майстра діалектичного матеріалізму».

Отже, вважаємо, що сьогодні відчувається потреба до цілісного осмислення філософської концепції. Переконані, що незважаючи на її фрагментарність, розпорошеність за різними науковими працями та рецензіями, ця концепція має глибоку внутрішню логіку, методологічну вагу.

О. Потєбня, як засновник наукового вивчення історії української мови, розглядав її як історію думки, де історія думки постає як історія культури. Він наполягав, що серцевиною культури завжди є мистецтво як мислення в образах або образне мислення. У міфах, з яких вийшли мистецтво, релігія, філософія, зацікавлення О. Потєбні викликали не стільки їх реконструкція, скільки історичний розвиток народної думки, її подальша доля. Основний сенс своїх наукових пошуків він убачав у прагненні зрозуміти, звідки і куди йде людство у своєму духовному зростанні.

У другій половині XIX століття все активніше відчувається вплив Заходу, зокрема поширення ідей таких представників німецького ідеалізму, як І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, перекладаються твори В. Гумбольдта. Відзначимо, що саме останній мав величезний вплив на О. Потєбню, адже витoki мовної філософії українського мислителя

можна шукати в романтично-ідеалістичній системі поглядів В. Гумбольдта. Відомо, що найхарактернішим для німецького мислителя був інтерес до культури як органічної цілості, до «духу» народів, що діють в історії. Вершина його наукової діяльності – мовознавчі праці, в яких витoki порівняльного мовознавства були невід’ємними від філософії мови і культури («Про правильне вивчення мов...», «Про відмінність будови людських мов» і т. ін). Підкреслюючи творчу природу мови, В. Гумбольдт розглядав її у тісному зв’язку із діяльністю як мислення конкретного індивіда, так і народу в цілому. Наслідуючи І. Канта і Г. Гегеля, німецький лінгвіст вважав мову виявом «абсолютної ідеї», що існує незалежно від об’єктивної матеріальної дійсності. Мова – це «дух», притаманний людині через її особливу природу. Історія людства – найвищий прояв «абсолютного духу», «абсолютної ідеї». Мова народу, нації – творення духу народного, його форма і засіб формування [15, с. 303]. У вітчизняній традиції О. Потебня був одним із найглибших інтерпретаторів ідей видатного вченого. Проте слід зазначити, що в його праці «Думка і мова» розділ, присвячений В. Гумбольдту, є лише викладом деяких положень німецького мислителя, що супроводжується невеликими коментарями. О. Потебня продовжив традиції філософії В. Гумбольдта, розвинув його думку про творчу діяльність мислення, що втілюється у мові і, у свою чергу, зазнає впливу мови.

Зауважимо, що ідейна еволюція О. Потебні відбивала передові традиції попереднього етапу розвитку науки й філософії в Україні. Привертає увагу велика й цікава проблема ідейних контактів ученого із Г. Сковородою, якого він цінував, безпосередньо до нього звертався і втілював цілу низку його ідей. «Один з пунктів відбиття традицій Г. Сковороди у творчості О. Потебні, а саме, ідея про особливу роль слова в житті суспільства і людини, вочевидь, може служити відправним пунктом аналізу цього впливу», – вважають О. Білодід та С. Кримський [7, с. 7].

У працях Г. Сковороди зустрічається ідея розгляду слова як особливого світу. У цьому світі, підкреслював філософ, є ті самі елементи, що й в людському універсумі: матеріальне, духовне, почуттєво-образне. У контексті цих ідей можна розглянути вчення

О. Потебні про внутрішню форму слова. Поняття внутрішньої форми слова бере свої витoki в античній філософії (Платон). Вперше в новітні часи цей термін запропонував В. Гумбольдт у своєму «Естетичному досвіді», лише згодом він поширює цей термін і на мовну сферу, де під ним розуміє інтелектуальний бік мови взагалі. Отже, запозичене у В. Гумбольдта, в О. Потебні воно суттєво трансформувалося та інтерпретувалося.

Розглядаючи мовні одиниці як акт мислення, у якому мовна форма виступає «посиланням на значення», О. Потебня обґрунтував вчення про «внутрішню форму» слова. Згідно з цим ученням, поряд зі знаковою оболонкою і абстрактним значенням, слово має «внутрішню форму», тобто уявлення, образ цього значення. Внутрішнє протиріччя між такими чуттєвими образами і абстрактними значеннями визначає, на думку вченого, генезис мовно-сислової діяльності. Ці основні положення вчення про «внутрішню форму» слова викладені в роботі «Думка і мова» і т. ін.

У праці «Думка і мова» О. Потебня подає низку визначень внутрішньої форми слова: «найближче етимологічне значення слова, спосіб, яким відображається зміст» [45, с. 160], «відношення змісту думки до свідомості; внутрішня форма показує, як уявляється людиною її власна думка» [45, с. 98], «образ, який вказує на зміст, що відповідає уявленню» [45, с. 164] тощо. Отже, сукупність цих визначень загалом дозволяє витлумачити внутрішню форму як іманентну властивість мови, що за допомогою слова виражає і означає новий зміст або вироблену модель, іншими словами, мовну формулу, за якою з участю попередніх слів та їх значень відбувається народження нових слів і значень. Кожного разу цей механізм здійснює рух, коли необхідно уявити, зрозуміти й закріпити в індивідуальній свідомості нове явище, тобто виразити словом новий зміст.

На думку О. Потебні, мова – це засіб упорядкування навалу вражень і збуджень, що їх людина дістає від довкілля. Слово є «вираженням думки настільки, наскільки слугує засобом до її створення; внутрішня форма, єдиний об'єктивний зміст слова, має значення тільки тому, що видозмінює й удосконалює ті агрегати сприйняття, що знаходять у душі» [47, с. 29]. Звідси – три аспекти

слова: форма, значення і внутрішня форма, які є ідентичними структурі таких словесних композицій, як міф, фольклор і поетична творчість. «У слові, – зазначає учений, – ми розрізняємо: зовнішню форму, тобто членоподільний звук, зміст якого об'єктивується за допомогою звука, і внутрішню форму або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст... Ті самі стихії є і у творах мистецтва» [47, с. 160]. Такого розуміння внутрішньої форми слова не зустрічається ні в В. Гумбольдта, ні в Г. Штейнталя.

Отже, філософська концепція О. Потебні дає можливість виділити у слові три основні елементи, яким відповідають також і відповідні три елементи будь-якого поетичного твору:

1) єдності членоподільного звука, тобто зовнішньої форми слова, відповідає зовнішня форма поетичного твору, – з тією різницею, що у складному творі стає зрозумілою не тільки звукова, а й взагалі словесна, повнозначна у всіх своїх частинах форма. Зовнішня форма є умовою його сприйняття і водночас відмінністю поетичного твору від інших творів мистецтва;

2) уявленню у слові – в поетичному творі відповідає образ або, якщо воно більш складне, певна сукупність, низка образів. Поетичний образ може отримати ту саму назву, яка відповідає образу у слові, а саме: уявлення, знак, символ, внутрішня форма, засіб порівняння;

3) значенню слова відповідає значення поетичного твору, яке слід було б назвати ідеєю [48, с. 228].

Видатний учений у своїх наукових розвідках виходить від самих початків витвору слова і зауважує, що смисловий образ не з усією повнотою своїх прикмет зафіксувався у зовнішній формі слова, а лише з однією своєю прикметою і то тією, яка найбільше привертала до себе увагу людини. Саме ця одна прикмета образу, що фіксується у слові, стає для свідомості заступником цілого образу і посередником між звуком і змістом слова.

Слово, як показує аналіз соціально-філософської концепції О. Потебні, зроблений Ю. Вільчинським, розкрило перед людиною подальші можливості розвитку духу. Саме через слово людина зробила помітний поступ від поодиноких вражень, що їх черпала з

довкілля, до вищих форм духовного життя, а саме – до створення понять і категорій.

Відтак, філософія мови О. Потебні – це чітке науково-психологічне пізнання самої суті слова та його зв'язку з процесом мислення, розуміння відношення думки і слова. Зазначаючи, що «слово власне виражає не всю думку, а тільки одну його ознаку» [41, с. 74], О. Потебня розвиває філософські погляди Г. Гегеля про тотожність справжньої думки та предмета і співвідношення з ними слова як продукту справжнього мислення. Спираючись на філософський аналіз мови О. Потебні, Ю. Вільчинський доходить висновку, що відношення слова до думки на різних ступенях розвитку людини є різним. Найвищий ступінь душевного розвитку первісної людини характерний уже тим, що слово є засобом синтезу тих елементів душевного життя у вищі форми мислення, які були підготовлені словом.

Але це відношення змінилося. «Правда й те, – пише О. Потебня, – що не всіляка думка, доступна людині, висловлюється або може висловлюватися словом. Є цілі ділянки людського мислення, які стоять поза межами мови чи понад нею, як, наприклад, задум, план, ідея митця чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним сполученням форм, кольорів, звуків. Але і ця ділянка, яку не можна невимовити в мові, підготовлюється мовою» [67, с. 51]. Отже, мова – це діяльність людини, висунута на перше місце серед усіх інших специфічно людських видів діяльності. Виникнення слова було зумовлене як природною необхідністю, так і свідомим задумом людини, – подібно до того, як це має місце при виникненні творів мистецтва.

Учений переконаний, що слово для того, хто його промовляє, є основним засобом об'єктивування думки. О. Потебня наполягає: «За допомогою слова людина дізнається про те, що вже було в її свідомості. Вона одночасно творить новий світ із хаосу вражень і збільшує свої сили для розширення меж цього світу» [48, с. 134-135]. Отже, слово є засобом перетворення вражень для витворення нової думки. Адже між перетворенням і творенням немає суперечності: творчість природи є ніщо інше як перетворення, і будь-яка людська творчість є також видозміненням уже наявних елементів. Мову

вчений розглядає як «систему засобів, що видозмінюють створення думки; її неможливо зрозуміти як вираження уже готової думки» [48, с. 138]. Відомо, що думка виникає в особі, яка мислить, хоч і не без впливу на неї інших осіб; звідси доходимо висновку, що слово і взагалі мова необхідні передусім тому, хто говорить, мовцю.

Одним із напрямів наукової діяльності О. Потебні було дослідження проблем, пов'язаних з особливостями розвитку різних народів. Учений був добре обізнаний з тогочасними концепціями західноєвропейських філософів М. Міллера, А. Шлейхера, Г. Штейнталя та активно вступав з ними в полеміку з питань розвитку народностей і їх мов. У працях «Мова і народність», «Думка і мова» він обстоював ідеї рівноправності народів, їхніх культур і мов, виступав проти націоналізму. Учений уважав, що «...дві порівнювані мови можуть мати однаковий ступінь досконалості при глибокій відмінності своєї будови» [48, с. 180]. Цим висловлена пошана до різних мов і визнання їх здатності піднятися до високого рівня розвитку.

Зауважимо, що для поглядів О. Потебні характерна була віра в невичерпні можливості розвитку культури кожного народу. «Немає мови чи говірки, що не були б здатні стати знаряддям невизначально різноманітної глибокої думки», – писав він [62, с. 17]. У своїй праці «Мова і народність» учений відкидає погляд про можливість злиття народів та їхніх мов. «Розповсюдження культури одного народу на інший видасться нам об'єднанням лише до того часу, доки ми витаємо на холодних висотах абстракції... Вплив усілякої дрібниці мови на думку у своєму роді єдиний і нічим не замінний» [53, с. 257-258].

Відзначимо, що Олександр Опанасович поняття «народ» пов'язував не з державною приналежністю чи державною незалежністю, а з певним вищим самостійним і культурним життям. Не за єдністю походження і не за зовнішньою схожістю типів, наголошував він, ми називаємо народ народом. Народна єдність вочевидь визначається не географічною єдністю території, не державною чи релігійною єдністю, не схожістю зовнішнього способу життя, їжі, одягу, характеру осель, побуту і звичаїв, не ступенем економічного, юридичного, наукового і художнього розвитку. Він

зауважував: «Досить посилення на відсутність цих едностей у будь-якого з великих народів. Якщо це так, то єдиною ознакою, за якою ми називаємо народ, і водночас єдиною, нічим не замінною ознакою та обов'язковою умовою існування народу є єдність мови, або мовна єдність» [48, с. 161].

Тому найголовнішим чинником, що впливає на формування етносу, учений називав свідомість: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени цього етносу усвідомлюють, що вони становлять етнічну спільність, відмінну від інших етнічних спільнот. Для усвідомлення окремішності народу найголовнішу роль, за його словами, відіграє мова. Вона поєднує людей більше, ніж класова, партійна, релігійно-конфесійна належність, більше, ніж історія народу, а подекуди, навіть більше, ніж етнічне походження. Син датчанина і німкені, але російський учений, творець тлумачного словника російської мови В. Даль писав: «Ні прозвання, ні віросповідання, ні сама кров предків не робить людину належністю тієї чи іншої народності... Хто якою мовою думає, той до того народу належить» [26, с. 318]. Такої самої думки дотримувався й О. Потебня: «Єврея, цигана, татарина, німця, зросійщених настільки, що мовою їхньої заповітної думки стала російська мова, ми не можемо зарахувати ні до якого народу, крім російського» [37, с. 186]. Підтвердженням цього можуть стати приклади Марка Вовчка, Юрія Клена (Бургардта), Василя Вишиваного (австрійця Вільгельма фон Габзбурга), Софії Русової та ін., які не мали в собі жодної краплини української крові, але українська мова духовно поєднала їх з українським народом.

Отже, сутність народу полягає у його свідомості. Люди можуть уживати будь-яку мову, але вона не в змозі змінити їх належність до певного народу, бо є лише засобом оформлення думок.

О. Потебня підкреслював, що духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, причому в кожному віці можна визначити своєрідні вимоги, занедбувати які означає грішити проти гігієни духу і тіла, а коли це діється у широких розмірах (під виглядом, наприклад, інтернаціоналізації) – призводить до повільної деградації цілої нації. Інтернаціоналізація обертається тотальною дегенерацією. Ось формула, яка є основою національних

відносин: «Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм... послідовний націоналізм не хоче влади, підтримуваної насильством, і тому не має зацікавленості у збереженні невігластва й убогства, в недопущеності людей до джерела знань...» [51, с. 239].

Нормальний розвиток мови, як одного з найголовніших елементів національності, за О. Потебнею, – одна із основних передумов здорового розвитку цілої нації. Мова є своєрідним синтезом усього національного, фокусом його бачення. Мова оживляє світ, концентрує енергію світу. І тому розслаблення чи активізація національного організму відбувається через слово [51, с. 118].

Не залишив поза увагою учений і особливості етнічної самосвідомості в різних соціальних верствах населення. Представників певного народу «пов'язує єдність елементарних прийомів мислення...», однак «освічена людина незрівнянно витриваліша у своїй народності, ніж проста» [51, с. 120]. Останнє явище вченим пов'язується з освітою, що здатна розширити межі усвідомлення своєї залежності до певного народу. О. Потебня зазначав, що процес розвитку цивілізації залежить від розвитку освіти. Тому подальший розвиток цивілізації приведе не до злиття народів, а навпаки, буде сприяти їх зміцненню. Отже, суспільний прогрес тісно пов'язаний з процвітанням окремих народів: «У напрямку до майбутнього загальнолюдськість у розумінні схожості може тільки зменшуватись» [53, с. 284].

Поняття «народність» Олександр Опанасович використовує у розумінні матеріальної, економічної, культурної й мовної спільності людей, що склалась упродовж історії. Після родини й племені народність – друга форма історичної спільноти. Як відомо, вона передує нації, але О. Потебня ще не проводить між поняттям «народність» і «нація» чіткої лінії. «Народність, – пише дослідник, – відрізняється від ідеї національності. Але ці поняття настільки пов'язані один з одним, що потребують ретельного розмежування». За вченим, народність – це сукупність ознак, якими один народ відрізняється від іншого [53, с. 221].

Про глибоку переконаність О. Потебні у своїх поглядах свідчить його принципова позиція щодо проблем, пов'язаних із розвитком української мови. Науковець визначав наявність як російської, так і

української мов, по суті, виступивши проти офіційної версії, що «никакого малорусского языка не было и быть не может». «Я українець, але я і росіянин», – наголошує видатний мовознавець [35, с. 38]. Саме в розвитку національної мови, культури бачив дослідник майбутнє людства.

О. Потебня доводить думку про те, що характер народу впливає на становлення його мови так само, як форми правління та географічні умови впливають на характер людей. Тому, він був переконаний, щоб мати уявлення про мову людини, варто дослідити особливості її характеру, і навпаки, оскільки кожна мова відбиває специфіку вдачі певного народу, який нею розмовляє. А характер народів легше дослідити, на думку О. Потебні, бо він виявляється більш відкрито, наочно, ніж характер окремих осіб.

Мистецтво, наука та інші феномени культури народу є розпредмеченням рис національного характеру та духу народу. Учений відзначив обставини, які сприяють розвиткові національних талантів, геніїв. Серед сукупності об'єктивних культуротворчих детермінант він особливо виділяє чинник досконалості мови. Саме за наявності такого чинника мова набуває твердих принципів і абсолютних, залишкових форм та спроможна сприяти народженню нових поглядів, розширенню сфери розумової діяльності нації.

Мова – це не просто засіб передавання й означення готової, сформованої думки, а й інструмент її створення. Розглядаючи мови як глибоко відмінні системи прийомів мислення, О. Потебня довів, що мовна інтернаціоналізація, уніфікація неминуче призведе до дегенерації мисленнєвої здатності народу, втрати народом духовної самостійності. Водночас збереження своєї мовної будови гарантує збереження оригінального стилю і логіки національного мислення. А спостереження у галузі будови української мови допоможуть, на думку Ю. Вільчинського, усвідомити національну своєрідність народу, яка може «вийти» з темних глибин етнічного підсвідомого. Тому цілком слушно Олександр Опанасович пов'язує основний зміст поняття «нації» з її «містичним ядром», тим підсвідомим етносу, з якого виростають різні зовнішні прояви національного життя [12, с. 74-75].

Отже, О. Потебня, помічаючи звичайно незавважувані зв'язки розвитку національної мови і загальної життєздатності, всебічної продуктивності нації, був переконаний, що без ґрунтовного знання української мови всі намагання українців будуть побудовані на піску, без свідомого зусилля з боку самих українців «ми не витворимо сильного духом і спроможного на державотворення народу». Треба зробити рідну мову знаряддям для розвитку всієї духовної енергії нації, закликав учений, оскільки поза власною мовою український народ залишається кволим етнографічним матеріалом, який не здатний до повнокровного усамостійненого життя, залишається відкритим полем експансії інших культур і народів.

Прагнучи виявити і пізнати духовну квінтесенцію епохи, О. Потебня-філософ спирався на широкий контекст філософських першоджерел, багатий етнографічний матеріал, вагомі історичні розвідки, наукову полеміку свого часу, що в сумі дало оригінальну понятійну версію і цілісну філософську концепцію.

Філософське значення теоретичної спадщини О. Потебні, на думку Ю. Вільчинського, полягає в тому, що головною ідеєю, яка гіпотетично була висловлена ще в позаминулому столітті, є думка про те, що початком і основою духовного життя народу є мова, яка і зумовлює існування певних етнічних спільнот на певній території. Найвищим завданням мовознавства як науки є вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, власне, того, чим один народ відрізняється від іншого. Отже, мова є історичною формою народного духу, де слово служить лише точкою або пунктом опертя думки. Цей напрям передбачає розкриття своєрідності власне українського бачення світу й певним чином збігається з вивченням історії розвитку національної самосвідомості, її філософських підстав.

Усталені на міцних підвалинах історії думки, соціально значущі погляди на національне питання склалися в О. Потебні в цілісну систему. Він виступав у своїх твердженнях як теоретик цього питання на тлі філософії мови і у зв'язку з ним, що в українській традиції це було вперше.

Одним із перших учений близько підійшов до матеріалістичного розуміння генезису людського мислення як продукту діяльності другої сигнальної системи і праці. «Людина, – писав він, –

перевершує тварин, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створила собі для вдосконалення думки, з другого – машиною, тобто тим, що, крім органів своїх, що були дані їй природою, вона створює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палиці, підойми» [42, с. 112]. Як бачимо, ця його думка близька до відомої тези про те, що історія людини є насамперед історією вдосконалення продуктивних сил.

У 60-х роках ХІХ століття О. Потебня висуває положення про єдність свідомості й мови. Застосовуючи історичний принцип не лише до зовнішніх форм, а й до внутрішньої будови мови, він робить першу і єдину у своєму роді блискучу спробу на величезному матеріалі накреслити основні етапи розвитку мовної свідомості східнослов'янських народів. Проаналізувавши великий мовний матеріал, прагне розкрити історичне становлення і зміну різних форм мислення – міфологічного, наукового і поетичного.

Словесно-образне мислення учений називає поетичним, розуміючи його як творче, як мислення образами. Воно характерне для народних пісень, прислів'їв, приказок, міфів, літературної творчості. У живописі, скульптурі й музиці мислення також образне, але виявляється не словами, а відповідними кольорами, формами, звуками. Мистецтво, як і слово – не стільки вираження, скільки засіб творення думки. Зауважимо, що саме на цьому вченні розвинулися основні положення психолінгвістики.

О. Потебню приваблює психологічна природа не лише окремої творчої індивідуальності, а й колективної художньої творчості. У народній творчості дослідник цінує і те, що стосується мистецтва, і те, що може бути віднесене до науково-образної і практичної думки. Вивчаючи народну творчість, він прагне пізнати її у зв'язку з обрядами і звичаями, з реальним життям. «Соки минулого, живучи в народному світогляді, живлять душу сучасної людини, в тому числі і найвищі прояви її творчого інтелекту. У митця, який втрачає живі зв'язки з народом, є одна дорога – творчий занепад» [52, с. 240-241].

Учений не обійшов і такої центральної проблеми психології, як розвиток свідомості і самосвідомості. Розглядаючи суб'єкт і об'єкт у єдності, він стверджував, що свідомість виникла відразу у двох формах – у формі предметної свідомості і самосвідомості. Вже

маленькі діти, маніпулюючи предметами і спостерігаючи за змінами в зовнішньому світі, що виникають у результаті її діяльності, пізнають не лише ці предмети, а й самих себе. Вони поступово приходять до усвідомлення як своїх дій з предметами, так і того, що причиною цих дій є вони самі. Вироблення уявлення про себе є актом свідомості, що неможливий був би без мови.

Отже, перш ніж з'явиться самосвідомість, повинен виникнути і розвинутиися її об'єкт – думка, що відображає реальний світ. Людина протиставляє себе реальному світові через мову. Тобто слово об'єктивує думку, ставить її перед нами, стає тим, без чого неможлива свідомість. «...Слово потрібно духовній діяльності для того, щоб вона могла стати свідомою, і з'являється тоді, коли є вже всі інші умови переходу до свідомості» [52, с. 69], тобто коли є «1) нижчі, вихідні форми думки у вигляді чуттєвих образів, 2) вигуки як перша група членороздільних звуків та 3) суспільство» [52, с. 223].

Утворення слова проходить кілька етапів, які мовознавець простежує зокрема, на прикладі дитячого мовлення. «Насамперед – просте відображення почуття у звуку, таке, наприклад, як у дитини, яка під впливом болю мимовільно видає звук *вава*. Потім – утворення звука; тут здається не необхідним, щоб дитина помітила, яка саме дія здійснить її звук; досить їй почути свій звук *вава* від іншого, щоб пригадати спочатку свій попередній звук, а потім уже біль і предмет, що її спричинив» [52, с. 113]. Характеризуючи цей етап, дослідник підкреслює: «Асоціація сприйняття предмета й звука, що замінює безпосередній рефлексивний рух голосових органів таким, у якому вимова звука відповідає його образу в душі, є однією з необхідних умов створення слова» [52, с. 111]. Нарешті, третій етап – «створення змісту думки у звуку, який не може обійтися без розуміння звука іншим. Щоб утворити слово з вигуку *вава*, дитина повинна помітити, що мати, наприклад, почувши цей звук, поспішає прибрати предмет, що спричинив біль» [52, с. 113-114].

Слово, як засвідчує аналіз соціально-філософської концепції О. Потебні, розкрило перед людиною подальші можливості розвитку духу. Саме через слово людина зробила помітний доступ від поодиноких вражень, що їх черпала з довкілля, до вищих форм духовного життя, а саме – до витворення понять і категорій.

Коли слово почало виконувати функцію знака, що відображав якийсь предмет, тоді всі подальші спостереження того самого або подібного предмета людина могла означити тим самим словом. Свідомість чітко зафіксувала відношення тотожності між теперішнім і давнішим образом. Встановлення відношення між цими двома станами душі вимагає їх порівняння. О. Потебня наголошує, що «в один момент свідомість може утримувати лише одне зображення, але, хоча свідомість і не вмщує у собі рівночасно не лише багато, але навіть двох членів порівняння, який перебуває поза свідомістю, помітно впливає на той, який є у свідомості... Кожний член у ряді зображень разом з собою вносить до свідомості результат усіх попередніх» [41, с. 119-120]. Таке порівняння двох станів душі – свідомості і схоплення їх відношення за допомогою слова – це вже початок активності людського мислення, початок того, що І. Кант називав апперцепцією. Це є початок людського мислення, суть якого полягає у формуванні суджень на понятійних засадах.

У своєрідність психіки, вважав О. Потебня, можна проникнути через мову в її повсякденному функціонуванні, через живе мовлення. Та мова, яку прийнято називати «рідною» (мова сім'ї, родини, що засвоюється з дитинства і стала органом думки, якою говорять із самим собою), стає водночас і органом національної психіки, духовності.

Отже, вчення О. Потебні відкриває нові грані в людській психіці, закладає основи психологічного напрямку в науці про мову і літературу, створює цілісну теорію, основні положення якої були сприйняті і розвинуті його учнями і послідовниками: Д. Овсяннико-Куликовським, А. Ветуховим, В. Харцієвим, Б. Лезіним та ін.

Шлях сучасного оновлення історико-філологічного українознавства та лінгводидактики полягає, на думку українських учених, зокрема Ю. Вільчинського, у переведенні теоретичного пізнання й осмислення на рівень культури, що зумовлює суттєву трансформацію у нашому баченні як минулого, так і майбутнього [12, с. 109]. Сьогодні, виходячи з плюралістичного розуміння способу буття філософії, усвідомлюючи наявність різноманітних типів філософування, намагаємося скерувати свій науковий пошук

відповідно до національно притаманних особливостей специфічного типу мислення української культури.

Проблема аналізу філософської традиції у творчості О. Потебні має фундаментальне значення для усвідомлення і оцінки того грандіозного синтезу лінгвістичної концепції історичної граматики, порівняльно-історичного мовознавства взагалі, вивчення східнослов'янських мов, філології, фольклористики, естетики, психології, логіко-гносеологічних принципів прогресивної філософії і демократичних суспільних ідеалів, який пов'язаний із потебніанством.

Розгляд потебніанства, на думку О. Білодіда і С. Кримського, – це насамперед аналіз систем співвідношення мови й історичної дійсності в соціальних параметрах особистості і народу, вивчення семантичних принципів виокремлення основних філософсько-лінгвістичних категорій усвідомлення дійсності, діалектики мовно-мисленнєвої діяльності й еволюції її граматичних структур, розкриття мови як творчого процесу в контексті культури, психології особистості, історії народів [6, с. 4]. Такий інтегральний підхід до теорії мови та її філософсько-методологічного розгортання був пов'язаний не тільки з видатними науковими досягненнями, що увійшли до золотого фонду світової лінгвістики, але й з не менш важливим процесом творчого пошуку, пафосом шукань, на шляху яких О. Потебні доводилося долати або навіть заходити у складні суперечності, альтернативи, зустрічатися з нерозв'язаними проблемами і навіть помилками [6, с. 5-6].

Використавши західноєвропейську лінгвістичну традицію, О. Потебня створив самостійну концепцію мови як творчої діяльності, що вимагає подолання будь-якої машинності і є сферою самобутнього утвердження людського, в тому числі індивідуально-психологічного, начала. Водночас, переоцінюючи активність пізнання, він стверджував, що пізнання олюднює емпіричні дані, створює мисленнєвий образ відповідно до потреб суб'єкта. «Уявити собі, – пише О. Потебня, – таке творіння думки іншими, ніж творіння «за образом і подобою своєю», ніж внесенням у пізнаване властивостей того, хто пізнає, ми не маємо сили» [39, с. 588].

У філософській концепції Олександра Потебні, крім категорій мови і мислення, першорядне значення мають і такі категорії, як «народ», «народність», «національний» і «націоналізм». Тому проаналізовані тут соціально-філософські та психологічні аспекти роздумів видатного українського мислителя мають сьогодні виняткове значення не лише для українського мовознавства, а й для розвою української державності як єдиної природної підвалини у здійсненні національної ідеї. Крім того, саме з філософських та психологічних поглядів О. Потебні можна сформулювати важливі методологічні концепти розбудови лінгводидактичної науки. На наш погляд, методологією лінгводидактики можуть слугувати такі положення:

- єдність свідомості, мови і мислення;
- взаємозв'язок діяльності і мови;
- взаємозв'язок слова, поняття, національних традицій;
- закономірності становлення звука в дітей;
- закономірності оволодіння словом, поняттям у дитячому віці;
- усвідомлення дитиною мови і мовних значень;
- мова як засіб розвитку в дітей національної психіки (менталітету) та духовності.

ПЕДАГОГІЧНІ ТА ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ПОГЛЯДИ О.ПОТЕБНІ

Взаємозв'язок етичного й естетичного в навчанні мови

Учені-філологи XIX століття у своїх працях, крім концептуальних питань мовознавчої науки, акцентували увагу на таких проблемах психолого-педагогічного та лінгводидактичного характеру, як сигніфікативна (або семантична), гносеологічна, комунікативна, евристична, розвивальна функції мови; співвідношення мови і мислення; значення мови у становленні людської свідомості й розвитку духовного життя суспільства (І.Бодуен де Куртене, Л.Щерба, Ч.Осгуд, Дж.Міллер та ін.).

У середині XX століття помітно активізувалося вивчення і популяризація праць О.Потебні в Україні. У 1952 році до шістдесятиріччя з дня смерті видатного мовознавця вийшов змістовний, написаний Л.Булаховським нарис його життя і творчості. У працях І.Білодіда, зокрема в «Грамматичній концепції О.О.Потебні», що вийшла в 1977 році, були розвинуті погляди вченого на «творчі можливості мови». У роботах О.Чичеріна продовжені й поглиблені думки О.Потебні щодо ідейної змістовності мови. Інститут мовознавства імені О.О.Потебні проводить Потебнянські читання, конференції, що проходили в Києві, Львові, Одесі, Харкові, випускає збірники наукових праць, присвячені спадщині вченого. Останнім часом традиційним стало проведення міжнародних конгресів українців. Усе ширшої популярності набувають ідеї О.Потебні за межами України. Увагу західних науковців привертає творчість О.Потебні насамперед як «засновника Харківської школи лінгвістики, яка належала до психологічного напрямку, основною концепцією якого була обумовленість розвитку мови індивідуальним розвитком людського мислення» [56, с.23-24].

Відомі філологи України порушили багато важливих питань про вивчення й освоєння філологічної спадщини мовознавця. Окремі статті присвячувалися Потебні-фольклористу (В.Бобкова, Т.Лукінова та ін.), психологічним поглядам вченого (Н.Зайченко, М.Мацейків, Н.Побірченко та ін.), його філософській (Ю.Вільчинський,

Д.Острянин, К.Чехович та ін.) та естетичній концепціям (Ю.Тенянко та ін.). Спадщина О.Потебні була предметом спеціальних дисертаційних досліджень (О.Пресняков, М.Скорик та ін.). У дисертаційних дослідженнях Т.Садової, І.Попової побіжно аналізуються погляди мовознавця на проблеми розвитку і становлення мовлення, навчання та поетичного слуху дітей рідної мови. Натомість ґрунтовного аналізу лінгводидактичної спадщини з огляду на її цілісність і співзвучність ідеям національного виховання сьогоденної України не було зроблено.

На основі останніх досягнень лінгводидактики, лінгвістики тексту, методичних досліджень з питань естетичного виховання є необхідність принципово нових підходів до навчання мови, зокрема їх естетичного спрямування.

Етика й естетика – поняття філософські, натомість у філософських працях мові, як одному із засобів формування й вираження етичного та естетичного, приділяється недостатньо уваги. Є окремі дослідження мовознавців (І.Білодід, С.Єрмоленко, Р.Будагов, В.Ніколаєва, В.Гольдин), у яких зроблено спробу оцінити функціональні можливості мовних засобів з погляду суспільної й особистісної свідомості та поведінки носія мови як творця і споживача етичних та естетичних цінностей. Проте є необхідність продовжувати вивчення цього питання, оскільки етичне й естетичне виховання засобами мови – складова частина виховання.

Предметом естетики є уесь світ, якщо розглядати його з погляду значущості для людства, а мова, як об'єкт цього світу, є аспектом естетики. Проте мова – не тільки складова предмета естетики, а й засіб пізнання багатьох естетичних категорій. Для того, щоб почати творити за законами краси, недостатньо вивчити головні положення науки естетики. Так само й для досконалого володіння мовою, крім знання її норм, необхідно засвоїти цілий комплекс спеціальних і екстралінгвістичних знань. Знання є передумовою моральності, отже, етика й естетика взаємопов'язані.

2. У «Словнику української мови» зазначається, що етика – це не тільки «наука про мораль», а й «норми поведінки, сукупність моральних правил» [57, с.490], а естетика – це «наука про мистецтво. Про форми прекрасного в художній творчості», «краса, художність

чого-небудь» [57, с.488]. Основне поняття етики – добро, естетики – краса (художність). Ці поняття вважаємо визначальними і щодо якості мовлення. А.Каргин зазначає, що «етичне в мові – це конкретно-історична система мовних засобів (ресурсів) у їх відповідності до форми моральної свідомості й поведінки людини, що передбачає ефект добра (чи покарання зла). Естетичне в мові – це форма мовленнєвої діяльності людини, спрямована на створення прекрасного або на оцінювання наслідків творчої діяльності людини в усіх сферах її соціальної та особистої практики» [22, с.7]. Тому закономірно, що єдність етичного й естетичного виявляється на рівнях загальнонародного, індивідуального, ситуативного мовлення.

Проблема виховання у дітей почуття прекрасного не є новою. Широке розуміння естетичного виховання у педагогіці та лінгводидактиці має давню традицію. Адже повноцінна естетична здатність взагалі неможлива поза морально-етичними й інтелектуальними аспектами людської сутності. Дослідження цієї проблеми ґрунтується на фундаментальних працях філософів (Аристотель, Г.Гегель, Г.Сковорода, П.Юркевич та ін.). Привертають увагу роботи відомих психологів з питань розвитку естетичного сприймання, єдності емоційного і раціонального, емоційної регуляції мовлення (Л.Виготський, О.Запорожець, В.Роменець, С.Рубінштейн, О.Чебикін, В.Ямницький та ін.). Проблему естетичної сутності мови розробляли вітчизняні вчені І.Огієнко, С.Смеречинський, І.Чередниченко, російські мовознавці Л.Щерба, Г.Шпет, В.Виноградов, І.Гальперін та зарубіжні лінгвісти В.Гумбольдт, Ш.Баллі.

Проблему естетичного в мові на різних її рівнях вивчали вчені (Ш.Баллі, В.Виноградов, Н.Миропольська, О.Новиков та ін.). Так, Н.Миропольська сформулювала критерії естетичного ставлення до мови: мовна грамотність; естетичне чуття мови (розуміння мистецтва слова, його образності та вміння ним творчо послуговуватись); натхнення, що мобілізує інтелектуальні й емоційні можливості; асоціативність естетичного сприймання, що сприяє поглибленню розуміння образності слова; творча уява; розвинутість форм естетичної свідомості: ідеалу, смаку, потреб, оцінки тощо, яка проявляється у здатності точно та образно висловлюватись; вияв

індивідуальності, що пов'язується зі становленням особистості [30, с.124]. Основними складниками естетичного впливу, на думку Н.Миропольської, виступають естетичні споглядання, переживання і діяльність [31, с.29]. Естетичне спостереження відбувається тоді, коли читачі помічають у художньому творі архетипи діяльності, що викликають у них певні почуття. Під час сприймання художнього твору здійснюється переживання чужого життя і водночас відбувається переосмислення свого. Переживання, яке виникає внаслідок особистісного сприйняття прочитаного, є естетичним, якщо стимулює високі почуття і вчинки. Відповідна цим переживанням діяльність людини також естетична. Такої самої думки дотримується Л.Новиков, який вважає, що естетичний вплив образного слова пояснюється тим, що воно творчо створюється і відтворюється мовцем. Воно не тільки розуміється, але й переживається [33, с.45].

Теорію і практику естетичного виховання у лінгводидактиці розробляли О.Біляєв, А.Богущ, Т.Донченко, О.Крутоголова, О.Кучерук та ін. Українська мова як предмет вивчення об'єктивно володіє ознаками прекрасного, здатними викликати естетичні відчуття у зв'язку з усвідомленням мовної і мовленнєвої гармонії такими якостями літературної мови, як багатство засобів вираження, її мелодійність, ритмічна організація, експресивність мовних одиниць, доречність уживання мовних засобів у різних стилях мовлення.

Отже, дослідження образності в естетичному аспекті зумовлюється, на наш погляд, актуалізацією його практичного боку: створення чіткої, злагодженої системи естетичного виховання у загальноосвітніх закладах неможливе без глибокого розуміння закономірностей естетичного впливу мови у процесах безпосереднього мовленнєвого спілкування та ознайомлення з художніми творами.

Вагомим внеском у реалізацію завдань мовної освіти можуть стати естетичні погляди О.Потебні, які сконцентровані головним чином навколо розробки питань лінгвістики, етнографії і літературознавства. У його працях «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860), «Думка і мова» (1862), «Пояснення малоруських та споріднених пісень» (1883), а також у виданих уже після його смерті «Із лекцій з теорії словесності» (1894) та «Із записок

з теорії словесності» (1905), в чотирьох томах записок з російської граматики розсіяні самобутні і надзвичайно глибокі філософські, естетичні і психологічні ідеї про пізнавальну функцію мистецтва, структуру художнього образу, про зміст і форму, про окремі категорії естетики, з проблем психології творчості та інші важливі проблеми естетичного засвоєння дійсності. Визначаючи проблему естетичного значення слова, М.Бахтін писав: «Велика робота художника над словом має кінцевою метою його подолання, бо естетичний об'єкт виростає на межах слів, межах мови... художник неначе перемагає мову її ж власною мовною зброєю, примушує мову, вдосконалюючи її лінгвістично, перевершити саму себе» [3, с.280]. Саме тут і встановлюється, конкретизується загальне положення О.Потебні. Мова йде про те, що художній образ, будучи образом словесним, у той самий час відмінний від явища суто мовного, де головне – безпосереднє значення висловлювання. М.Бахтін зазначає, що це подолання матеріалу (у цьому випадку – мови в її лінгвістичному смислі) «є формальне визначення відношення до матеріалу не тільки в поезії, але й у всіх мистецтвах» [4, с.280]. Це і є основа теорії О.Потебні, оскільки вчений зазначав, що місткість художнього мовлення, саме тому, що долається суто понятійний характер мовного висловлювання, є її головна відмінність та особливість.

В естетичному вихованні дітей, формуванні естетичного ставлення до довкілля традиційно значну роль відводять мистецтву. Серед головніших виховних і розвивальних завдань науковці називають залучення дитини до естетичної діяльності, розвиток художніх здібностей, навчання способів особистісного втілення естетичних уявлень у творчу діяльність, що передбачає знання мови різних видів мистецтва і жанрів естетичної творчості.

Зауважимо, що естетична концепція – найменш вивчений аспект спадщини О.Потебні, незважаючи на те, що до його ідей і поглядів досить часто звертаються учені різних галузей науки при розробці важливих проблем мистецтва, духовного освоєння світу.

Вихідним положенням естетики вченого є погляд на мистецтво як на форму пізнання і виховання людини: «Будь-який поетичний твір є не виключно, а головним чином акт пізнання, причому акт, що передує пізнанню прозаїчному, науковому... Якщо дивитись на

поезію насамперед і головним чином як на спосіб мислення і пізнання, то також треба дивитись і на прозу» [51, с.149]. При цьому вчений підкреслює, що мистецтво, як одна з форм пізнання, виступає необхідною складовою частиною теоретичної діяльності людини, спрямованої на вивчення природи, суспільства, що передбачає у кінцевому результаті їх зміну. Відображаючи істотні, типові аспекти дійсності і людської діяльності, мистецтво пояснює їх, показує такими, якими вони повинні бути в інтересах людських. Поезія не тільки вивчає, але й повчає, і майстри поезії є у той самий час і вчителями життя – ось одне з важливих положень О.Потебні, яке він поклав в основу літературної критики. Художні твори відіграють важливу суспільну роль, вони мають вплив або хороший, рятівний, або шкідливий, згубний. Учений підкреслює необхідність при аналізі художніх творів враховувати вплив мистецтва на читача, використовувати його в потрібному напрямку.

Цінними для педагогічної науки є думки О.Потебні і щодо естетичного виховання дітей. Він відзначав, що музична освіта, побудована на народній основі, сприяє зміцненню загального духовного здоров'я людини. Аналіз культурного життя народу викликав у вченого думки про важливість музичної освіти в народному дусі, про тісний зв'язок між сферою музики, з одного боку, і всіма іншими явищами суспільного життя, – з другого. «Неправильний музичний розвиток або повний брак музики в житті індивіда чи частини народу, бо цілий народ без музики немислимий, – це недуга свідомості, яка обов'язково проявиться багато в чому іншому», – зауважував О.Потебня [63, с.19].

Одне з найважливіших завдань виховання, на думку О.Потебні, полягає у розвитку таких загальнолюдських морально-етичних якостей, як працьовитість, чесність, самостійність, допитливість, товариськість, потяг до самовдосконалення, любов до науки. Взагалі вчений вважав, що лише в демократичному суспільстві з яскраво вираженими національними і народними традиціями можна виховати справжню, самобутню людину. І нехай народні маси не знають мов, не вміють танцювати модні танці, вони працюють, співаючи, поважають справжнього трудівника, вони волелюбні, чесні, мають чуйне серце, доглядають своїх батьків і дідів не тільки за те, що ті їх

виростили, а й з повагою до старшого покоління. Зауважимо, що ці думки вченого знайшли своє втілення у сучасних концепціях художнього та естетичного виховання.

Аналіз філологічної спадщини О.Потебні засвідчує, що проблема специфіки мистецтва розглядається ним у контексті загальних закономірностей розвитку мислення і мови. Мистецтво визначається як особлива форма пізнання, вид людської діяльності, спрямований на художнє пізнання світу, його естетичну переробку для цілей суспільства: «Поезія (мистецтво), як і наука, є тлумачення дійсності, її переробка для нових, більш складних, вищих цілей суспільства» [63, с.339]. Як специфічна форма освоєння дійсності мистецтво, за О.Потебнею, виникає на стику пізнавальної і практично-творчої діяльності людини. Воно одночасно і творчість, і художнє мислення, і форма духовного виробництва, продукт праці. Він пише: «Єдина мета теоретичного (художнього і наукового) твору є видозмінення внутрішнього світу людини, і оскільки ця мета по відношенню до самого творця досягається одночасно із створенням, то можна сказати, що художній (і науковий) твір у той самий час є і мета, і засіб або, що в ньому категорії мети і засоби, збігаючись у всіх ознаках, не можуть бути різними» [63, с.228].

На погляд О.Потебні, на відміну від наукового, абстрактного мислення, художня творчість – це процес, дія, у результаті якої створюються художні образи, твори мистецтва, в яких художнє відображення дійсності визначається сутністю об'єкта, а буття його проходить у сфері свідомості, художньої оцінки суб'єкта. Отже, «художній образ є відображенням об'єктивної реальності, але відображенням з дуже розвиненим активним суб'єктивним боком» [10, с.162]. У процесі відображення предметів і явищ реального світу художник суб'єктивує дійсність. Реальні явища у взаємодії з суб'єктом відображення перетворюються в об'єкт, він же, втягнутий у людську діяльність, практику, перетворюється в естетичний феномен. У зв'язку з цим увесь процес пізнання дійсності стає ціннісно орієнтованим, дозволяє створити можливість сприйняття творів мистецтва в необхідному напрямку, який багато в чому залежить від педагога.

Вважаючи мистецтво формою духовно-практичної діяльності,

О.Потебня ніколи не обмежував його роль і кінцеву мету тільки пізнавальними функціями. У його розумінні мистецтво – це оціннісне об'єктивування дійсності, образно-практичне мислення суб'єкта, що перетворює почуття й результати мислення у дію, практику, яка «змінює виробника». «Розкриваючи внутрішні механізми творчої діяльності, – пишуть І.Іваньо та Г.Колодна у вступній статті до зібрання праць ученого, – О.Потебня розвивав прогресивні традиції вітчизняної естетичної думки. Послідовним обґрунтуванням і захистом погляду на мистецтво як мислення і пізнавальній його функції він утверджував принципи реалізму» [21, с.30].

Погляд О.Потебні на мистецтво як форму пізнання, особливий вид естетично-творчої діяльності людини заснований на його гіпотезі про аналогію образної структури елементів слова з елементами складного твору мистецтва. Це вихідне і найважливіше положення естетики науковця. Л.Виготський зазначає, що саме «цей погляд був блискуче розвинений у працях О.Потебні та його школи і став основним принципом у цілій низці його плідних досліджень» [13, с.46].

Вважаємо, що основним положенням аналогії О.Потебні є думка про те, що поетичний образ і складний художній твір виникають і живуть так само, як і образне слово. Усі пізнавальні та естетичні властивості слова, основні його елементи, їх зв'язки і взаємодії такі самі, як у структурі поетичного твору. Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово, зауважує учений, відповідає мистецтву, причому не тільки за своїми стихіями, але й за способом їх з'єднання [52, с.179]. У слові об'єктивуються і закріплюються у свідомості не тільки уявлення, а й усі етапи мислення, у тому числі і пізнавальна трансформація уявлень, елементарних чуттєвих образів та понять. Конкретно пізнавальні величини, поняття у слові органічно з'єднані із «чуттєвим образом», конкретним уявленням і чуттєвою оцінкою, а тому воно виступає як «орган думки», засіб спілкування й пізнання [52, с.179].

Слово однаковою мірою належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певний смисл для мовця, а в тому, що здатне мати смисл взагалі. Смисл взагалі – це, вочевидь, певна об'єктивна основа, яка породила слово, котре її

означає. Одним твердженням можна виразити значення слова для думки «мова об'єктивує думку». Розгортаючи цю тезу, О.Потебня доводить, що наша думка за змістом є або образ, або поняття. Тому, наприклад, взаємовідносини поезії і науки склалися так, що поезія неодноразово в минулому слугувала за джерело науки, а та, у свою чергу, живить нову поетичну творчість. У науці відсутній образ, і почуття можуть мати місце лише як предмет дослідження. Єдиним, так би мовити, будівельним матеріалом науки є поняття, що витворене з об'єктивованих уже у слові ознак образу. Тобто, якщо мистецтво є процес об'єктивування первісних даних душевного життя, то наука є процес об'єктивування мистецтва. Напочатку в слові і поезії було зосереджене все естетичне життя народу. Є підстави стверджувати, що всі різновиди мистецтва служили переважно релігії, яка розвивалась тільки в мові й поезії. Як міфи вбирають у себе утвердження науки, так і наука не виганяє ні поезії, ні віри, а існує разом, хоч і змагається з ними за свої межі.

Отже, слово може бути знаряддям розкладу, з одного боку, а з другого – згущення думки, за О.Потебнею, тільки тому, що воно є уявленням, тобто не образом, а образом образу [52, с.152-153].

У слові мовознавець розрізняє три взаємопов'язаних, взаємообумовлених елементи: зовнішню форму, тобто звукові елементи слова, зміст, який об'єктивується через звук; і внутрішню форму або найбільш близьке етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст. Внутрішня форма виражає відношення між значенням слова і його звуковим оформленням, визначає це звукове оформлення (зовнішню форму). Являючи собою тісний зв'язок чуттєвого образу й звукового його оформлення та втілюючи одну з ознак предмета, його близьке етимологічне значення, внутрішня форма дає найменування слову, показує, як за допомогою звуків відтворюються мисленнєві явища.

Основні положення трьохелементного складу слова О.Потебня повністю переносить і на структуру художнього твору і художнього образу. Різницю між ними він вбачає тільки у складності художнього твору: «У поетичному – значить, взагалі художньому – творі є ті самі стихії, що й у слові: зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу або розвиненому з нього поняттю; внутрішня форма, образ, який

указує на цей зміст, що відповідає уявленню (яке теж має значення тільки як символ, натяк на відому сукупність чуттєвих сприйнять, або на поняття), і, нарешті, зовнішня форма, в якій об'єктивується художній образ. Різниця між зовнішньою формою слова (звук) поетичного твору така, що в останньому як прояві більш складної душевної діяльності, внутрішня форма проникнута думкою» [52, с.179].

Згідно з О.Потебнею, усі структурні елементи художнього образу, будучи в діалектичній єдності, знаходяться водночас у русі: зміст у процесі внутрішніх взаємодій переходить у форму, форма стає змістом. На думку мовознавця, цей процес пояснюється тим, що всі структурні елементи образу змістовні, певним порядком несуть значення образу. Цей процес взаємного переходу структурних елементів О.Потебня назвав «відновленням внутрішньої форми» нового акту творчості, який складається в утворенні таких відношень змісту і форми, які безпосередньо не виходять ні зі змісту, ні з форми, а є результатом асоціацій значень, естетичних почуттів. Саме та цьому рівні, вважає дослідник, у мистецтві відбувається перехід від емоційних вражень до раціонального мислення. Важливе значення у переході від чуттєвого до раціонального ступеня художнього пізнання має апперцепція, тобто пізнання невідомого попереднім досвідом, через запас раніше усвідомлених знань. Основою апперцепції у слові (образі) виступає внутрішня форма [52, с.127].

Відоображення у мистецтві, згідно із вченням О.Потебні, має характер знакової системи. Знаки виконують свою специфічну функцію: вони заміщують відображені об'єкти у свідомості, служать «мисленнєвими величинами» процесу мислення, необхідними для «примноження людської думки та збільшення швидкості її рухів». «Образ, – пише вчений, – замінює множинне, складне, важко вловиме за віддаленістю, незрозумілістю чимось відносно одиничним і простим, близьким, наочним. Таким чином, світ мистецтва складається із відносно малих і простих знаків великого світу природи та людського життя. У галузі поезії ця мета досягається складними творами, в силу того, що вона досягається окремим словом» [40, с.207].

Процес створення образів-знаків, коли внутрішня форма

замінює всю сукупність ознак явища (значення слова), замінюючи «всі його стихії», названий О.Потебнею «процесом згущення думки». Цей процес є головною закономірністю розвитку мистецтва [40, с.481].

Поетичний образ, за О.Потебнею, дає людині можливість «заміщувати масу різноманітних думок відносно невеликими величинами». Це відносно величини...є заміниками тих думок, з яких вони виникли і навколо яких групувались. «Людина, що має свідомо значну кількість поетичних образів, розміщує їх так, що вони вільно приходять їй на думку, тим самим буде мати величезні мисленнєві маси... Цей процес можна назвати згущенням думки... можна сказати, що поетична діяльність є одним з найголовніших важелів в ускладненні людської думки та збільшенні швидкості її руху» [52, с.520].

Образ, внутрішня форма – це, за О.Потебнею, є спосіб згущення, спосіб збільшення ємкості думки. Якщо, наприклад, нам потрібно дати характеристику якій-небудь людині або провести аналогію між нею і тим, що нам відомо з мистецтва, ми можемо замінити таку характеристику одним словом – іменем літературного героя, який означає знайомий усім художній образ: Хлестаков, Гамлет, Манілов, Плюшкін та ін. У цьому зв'язку С.Сухих доходить такого висновку: «чим більш естетично розвинута людина, тим інтенсивніше й активніше рухається його думка. Зростання освіченості та культури – джерело, двигун зростання інтенсивності людської думки» [58, с.28]. Справді, О.Потебня пояснює нам те, що кожен може бачити: «У діалозі людей з високим культурним розвитком той, що говорить, і той, що слухає, якщо вони рівні за освітою, задовольняються одним натяком, вираженим у слові або ряді слів, які не вичерпують власного ряду думок, а тільки вказують на нього» [52, с.520].

У художньому знаці, на думку вченого, відображаються не всі характеристики елементів явищ і навіть не всі елементи об'єкта, що відображається, проте конкретність образу зберігає ту саму модельну характеристику його структури. Образ-знак об'єктивує тільки окремі ознаки, риси, деталі. Він пише: «Як слово спочатку є знаком дуже обмеженого конкретного чуттєвого образу, який, однак, через

уявлення тут же одержує можливість узагальнення, так і художній образ, який належить у мить утворення до тісного кола чуттєвих образів, одразу ж стає типом, ідеалом» [52, с.186].

Суттєва особливість естетичного знака в тому, що він, маючи модельну структуру об'єкта, що відображається, убраний в емоційно-виразну форму, яка робить цей знак засобом комунікації. Комунікативна і змістово-інформативна функції в естетичних знаках нерозривно пов'язані між собою.

Емоційна насиченість знака в мистецтві досягається за допомогою мови. Поетичний знак на відміну від наукового насичений різного виду тропами, порівняннями, метафорами, гіперболами тощо. Внаслідок цього він, не втрачаючи змісту думки, має ще виключно емоційну виразність. Саме на цьому ґрунтується здатність художніх знаків народжувати уявлення цілісності предметів і явищ, сприйняття яких супроводжується естетичними переживаннями, аналогічними тим, які відчував і пережив сам митець.

Отже, принцип емоційності в оволодінні мовою посідає важливе місце. Успішне формування особистості потребує розвитку її емоційної сфери – небайдужості до переживань іншої людини, її почуттів, здатності до співпереживання. Надзвичайна збідненість реакції багатьох людей на дії їхніх партнерів по спілкуванню – одна з головних причин кризи людських стосунків. Принцип емоційності в навчанні мови реалізується через мотивацію, усвідомлення значущості виучуваного, емоційне ставлення до мови і людини. Відтак, можна дійти такого методичного висновку: додержання принципу емоційності дає змогу здійснювати мовленнєвий розвиток дитини «на основі єдності душі, серця й розуму».

Знакова природа мистецтва, на думку О.Потебні, дуже чітко і наочно проявляється в поетичних символах, де поєднується «протиріччя між одиничністю образу і безмежністю його обрисів». Процес заміщення тих чи інших явищ у поетичному символі подібний процесу заміщення у слові: «Слово тільки тому є образ думки і неодмінна умова всього подальшого розвитку розуміння світу й себе, що спершу є символ, ідеал і має всі властивості художнього твору», – пише мовознавець, маючи на увазі, що знакова природа символу прямо проявляється у слові як понятті, але символ як явище

багатозначне цілком проявляє себе як художній образ [52, с.196]. Отже, проблема співвідношення знаку і символу вирішується О.Потебнею діалектично.

Висловлювання О.Потебні з деяких важливих проблем знакової природи мистецтва актуальні і для сучасних наукових пошуків, пов'язаних із дослідженням структури знакових систем, проблем семіотики, кібернетики, взаємопроникнення науки й мистецтва тощо. Однак вони потребують серйозного уточнення. Перебуваючи на позиціях «лінгвістичної естетики», мовознавець розглядав здебільшого семіотичний (знаково-символічний) аспект слова і відповідного художнього образу і дещо недооцінював їх гносеологічну і комунікативну природу. Він ототожнював поняття образу як відображення і образу як знаку певного значення. Ці різні, діалектично пов'язані феномени у вченні О.Потебні виступають як поняття тотожні. Необґрунтованим, на наш погляд, є розповсюдження властивостей знаковості на всі процеси мислення і пов'язана з цим тотожність естетичного знаку художнього образу.

Ці проблеми багато в чому були уточнені вченими другої половини ХХ століття. Так, М.Храпченко відзначає, що естетичні знаки розрізняються між собою і за деякими своїми внутрішніми властивостями і за функцією, що ними виконується. «Якщо естетичний знак заміщує явища дійсності, відображує людські уявлення та ідеї, то синтетичний художній образ відображає процеси того, що відбувається у світі, в житті людей. Це, безумовно, дуже важлива відмінність. Для її правильного розуміння необхідно мати на увазі, що як заміщення дійсності за допомогою естетичних знаків, так і відображення її у синтетичних художніх образах багатоліке. Відображення дійсності неоднакове насамперед у різних галузях мистецтва» [65, с.150-151].

Динаміка розвитку суспільних процесів спричинює постійну мовленнєву адаптацію кожної особистості. Адже успіх у сфері громадського, духовного і зрештою повсякденного життя значною мірою залежить від того, наскільки адекватно ми сприймаємо людей, як звертаємося до партнера, наскільки вміло починаємо розмову, як говоримо один з одним, чи знаходимо відповідно тон і стиль спілкування, чи чуємо співрозмовника, чи намагаємось зрозуміти

його, як ураховуємо взаємні побажання, інтереси, настрої, які добираємо слова, щоб підтримати, переконати, застерегти, поспівчувати, виявити просту людську увагу. Переконані, що без цієї здатності, цих умінь, без знання загальноприйнятих норм мовленнєвої поведінки, що лежать в основі загальної культури, неможливо досягти взаєморозуміння, налагодити співробітництво. Бездуховність, відсутність культури загальної і зокрема, комунікативної, звужує можливості успішної реалізації особистістю власних життєвих планів і намірів, оскільки спричиняє виникнення численних конфліктів, взаємного непорозуміння, неприязні, відчуження. Тому головними завданнями мовної освіти, на наш погляд, повинні стати виховання культури, формування інтелекту, а також розвиток повноцінних мовленнєвих здібностей дитини у процесі розв'язання нею життєвих проблем, формування умінь розв'язувати їх засобами мови.

Культура – це матеріалізований вияв духовності народу, могутній засіб його пізнання і самопізнання. Адже адекватно описати дух і культуру народу можна лише рідною для нього мовою. Отже, мова нації та її культура є взаємозалежним органічним цілим. Розвиток культури починається з розвитку мовлення. Культура кожного народу закодована в його мові. Багатство і цілісність національної культури забезпечує структурну самодостатність і досконалість мови. Високорозвинена національна мова дає змогу творити цілісну, всеохоплюючу національну культуру. Своєрідність і неповторність національної культури забезпечується специфікою й багатством національної мови.

Звідси педагогічний висновок: розвиток рідного мовлення та навчання мови слід пов'язувати з ознайомленням дітей із національною культурою.

Мова й культура сформували особистість і творця культурних цінностей. Формуючи людину духовно, інтелектуально, морально й фізично, культура визначає напрям її діяльності. Від народження дитина сприймає культурні цінності (матеріальні й духовні), традиції і керується ними в повсякденному житті. Дорослий індивід збагачує культуру результатами своєї інтелектуальної та фізичної праці.

Отже, естетичні погляди О.Потебні, його культурологічний концепт, безумовно, будуть корисними у реалізації теоретичних

положень лінгводидактики, оскільки сучасні наукові дослідження у гуманітарній сфері орієнтовані на поглиблення інтеграції мовознавчих аспектів із філософією, психологією, соціологією, соціальною історією, культурологією, на виявлення й розкриття механізмів, умов та процесів діяльності мови у зв'язку з мисленням і реальністю, розглядають мову як унікальну людську здатність, засіб спілкування та відображення світу. Саме на цьому наголошується у працях ученого.

Феномен «образне мовлення» в педагогічній спадщині О.Потебні

У науковій міжпредметній термінології з-поміж численних понять, категорій досить чітко простежуються окремі з них, які сягають далеко за межі однієї світоглядної позиції з причини свого багатопланового функціонування і цілком закономірно визначають сутність різноманітних наукових концепцій і поглядів. До таких категорій, на нашу думку, належить образність.

Першим, хто започаткував дослідження образності, був Аристотель. Він опрацював таку конкретну художньообразну одиницю, як метафора. У «Поетиці» («Про поетичне мистецтво») Аристотель подає таке визначення метафори: «Метафора є перенесенням незвичного імені або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією» [2, с.109]. І хоча надалі він намагається показати різницю між такими чотирма видами метафор, однак до розкриття підстави, критерію такою класифікації видів за їх природністю він не доходить. Власне, вчений описує технологію творення, тобто, якщо говорити сучасною термінологією, вживає «операціональний» метод і дослідження, і тлумачення, якому деякі сучасні науковці протиставляють концептуальний підхід. А саме концептуальний підхід і дає можливість вивчати природу феномена, розкрити його сутність опредмечено.

Термін «образ» без вказівки «художній» до наукового вжитку ввів І.Гете, розглядаючи його у плані мистецтва як належний до «мови мистецтва» [14, с.235]. Починаючи від часів І.Гете і майже до нашого часу, художня образність як феномен досліджувалась здебільшого за її окремими формами: метафорою, метонімією,

синекдохою й іншими тропами. Лише у другій половині ХХ ст. з'являються праці, присвячені дослідженням художнього образу (К.Горанов, М.Храпченко). І хоча в них мети – розкриття природи феномена – не досягається, важливим є те, що поняття «цінність» та «значущість» все більше пов'язуються з поняттям «художній образ».

Натомість ближче, ніж інші, на нашу думку, до розкриття природи слова і образу підійшов О.Потебня. Він одним з перших прийшов до розуміння градації між мовою й мовленням, почав досліджувати історичні процеси їх розвитку, встановлювати їх специфіку, виявляти принципи їх двоєдності. У зв'язку з цим визначились і його наукові позиції відносно художнього мовлення та його образності. Наукове осмислення внутрішньої форми слова та обґрунтування цього поняття було виключно важливим для формування та розвитку філологічної концепції О.Потебні, причому як для лінгвістичної, так і для літературознавчої її складових частин. На погляд літературознавчої, наукове осмислення внутрішньої форми слова та опрацьоване ним поняття внутрішньої форми стало для О.Потебні ключем, який дозволив відкрити, зануритись у секрети, в сутність поетичної творчості.

О.Потебня вважав, що, пізнаючи світ, називаючи його словом, людина здійснює акт поетичної творчості. Для того, щоб збагнути невідоме явище, позначити його словом, доводиться порівнювати його з чимось раніше пізнаним, звертатися до образного порівняння. Народжений таким чином поетичний образ Олександр Опанасович називає «внутрішньою формою слова» або «уявленням», тому, що він «уявляє» зміст слова, виражає його глибинне значення. «Найближче або формальне, значення слів, разом із уявленням, робить можливим те, що той, хто говорить, і той, хто слухає, розуміють один одного» [39, с.20].

Основні функції внутрішньої форми сформульовані дослідником С.Сухих. На його думку, «внутрішня форма – це: головний інструмент утворення, джерело народження нових слів, рушійна сила та засіб «мисле творення», «мисле формування»; джерело образності мовлення; з розвитком внутрішньої форми, її зміною, трансформацією та втратою пов'язані проблеми необразної – ділового, наукового мовлення, того, що О.Потебня називав «прозою»;

внутрішня форма – найважливіший, невід’ємний елемент структури літературного твору; внутрішня форма (у сполученні із зовнішньою) – основа наступності літературного та мовленнєвого розвитку» [58, с.20].

Внутрішня форма будь-якої мови виражає не весь зміст думки, а тільки одну з її ознак. «Не важко вивести з розбору слів будь-якої мови, – писав О.Потебня, – що слово, власне, виражає не всю думку, яка сприймається як її зміст, а тільки одну її ознаку» [52, с.114]. Тим самим О.Потебня розвивав філософські погляди Г.Гегеля про тотожність справжньої думки та предмета і співвідношення з ними слова як продукту справжнього мислення. Ця ознака має образний характер. О.Потебня розрізнявав слова, в яких ще живе поетичне порівняння, і слова, де воно вже забулося, стерлося. Перші – він умовно називав словами «образними», другі – «необразними» і зауважував щодо цього: «Всі значення у мові за походженням образні, кожне може стати з часом необразним» [52, с.203-204].

Глибоке осмислення структурної єдності всіх компонентів слова дозволило видатному мовознавцю прийти до дуже істотних міркувань і висновків щодо сутності поетичного образу і його значення в історії людського мислення, у розвитку мовлення. Зауважимо, що, на жаль, багато ще з цих міркувань досі недостатньо враховано і належно не оцінено. Поділ слів на «образні» й «необразні», що послужив О.Потебні вихідною точкою для дуже цікавих узагальнень про життя «внутрішньої форми» слова, про зсуви і зміни в його поетичній образності, досі ще трактують не стільки як початок роздумів ученого в цьому напрямі, а як підсумок, кінцевий висновок, за яким, по суті, нічого більше немає.

На думку І.Фізера, відмінність між ближчими і подальшими значеннями слова відіграє особливо важливу роль у потебнянській теорії літератури, міфу та фольклору. Ці «феномени мови», досліджені чи поодиночі, чи в сукупності, виявляють свою унікальність через взаємодію цих двох значень. У поезії, міфах та фольклорі слова з очевидним зображенням домінують над тими, що не мають їх, тим часом коли в прозі слова з нульовим зображенням є «єдиним будівельним матеріалом». Винятком у подібній парадигмі є навмисна затемненість змісту в таких літературних утвореннях, як

сатира, іронія, анекдот або байка, де внутрішня форма спрямовується на вираження двох різних значень одночасно [61, с.33].

Л.Булаховський уважав, що О.Потебня у своїх аналогіях між внутрішньою формою та поетичним образом усе, зрештою, зводив до градації слів на «образні» й «необразні». Щоправда, на відміну від інших дослідників, Л.Булаховський відзначав у О.Потебні дуже важливе «обмежувальне» зауваження про можливість виникнення поетичних образів зі слів «необразних», але він фактично тут же знімав усю істотність цього застереження, пославшись на те, що означене зауваження мовознавця «фактично не відіграло своєї ролі в більшості його міркувань» [11, с.26]. Але те, що Л.Булаховський уважав окремим застереженням, яке не відіграло практичної ролі, було в О.Потебні, на думку О.Преснякова, важливою концептуальною ланкою в оригінальному розумінні основних засад розвитку і взаємодії мови і мислення, вело до розуміння глибоких закономірностей у такій взаємодії. Відзначивши очевидність естетичної змістовності «образних» слів, О.Потебня послідовно і багаторазово показував, як народжується поетична образність зі слів «необразних», як гнучко і різнобічно ці слова можуть виконувати в контексті силу естетичних функцій. «Елементарна поетичність мови, – писав учений, – тобто образність окремих слів і постійних сполучень, яка б не була вона помітна, є другорядною порівняно зі здатністю мов створювати образи зі сполучення слів, однаково – образних чи необразних» [40, с.104].

Досить послідовно мовознавець доводить, що забуття початкової образності слова, зростаюче примноження складних, абстрактних понять, покликаних до життя активним розвитком мислення, суспільним прогресом не може загалом применшити резерви образності мови, бо, чим дієвіша думка в мові, тим більше народжується нових слів, нових «уявлень» і образів. Діє специфічна діалектика людського пізнання, що при ній «постійна зміна поетичного і прозаїчного мислення постійно йде назад і вперед» [52, с.536].

При цьому відбувається безперервне перетворення «необразних» слів на «образні» і навпаки. Внутрішня форма слова то блідне, забувається, то виявляється знову, викликає до життя нові

поетичні образи. «Обидва стани слова, образність й необразність, – зазначає О.Потебня, – рівно природні, якщо ж образність слова вважається за щось первісне (а вона завжди похідна), то це відбулося тому, що вона є тимчасовий спокій думки (а образність є її новий крок), а рух більше привертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій» [40, с.203].

Вивчаючи, як змінюється первісна поетична образність у слові, і як у його змісті втілюються дедалі ширші й абстрагованіші поняття, дослідник висунув одну з найцікавіших своїх думок щодо розвитку мови і суспільного прогресу: «Сама поява внутрішньої форми, сама апперцепція у слові згущує чуттєвий образ, змінюючи всі його стихії одним уявленням, розширюючи свідомість, збуджуючи мислення. Потім, у ряду уявлень і слів, що виростають з одного кореня і з яких наступні мимохіть відриваються від попередніх і втрачають сліди свого походження, згущенням може бути названий той процес, завдяки якому стає простим і не вимагає зусилля думки про те, що доти було важке і складне.... Відомо, що істина, добута працею багатьох поколінь, потім легко дається навіть дітям, у чому й полягає сутність прогресу; проте менш відомо, що цим прогресом людина зобов'язана мові» [47, с.169].

Досить істотними є роздуми О.Потебні про таке пробудження внутрішньої форми слова. Поновлення внутрішньої форми слова, за його словами, не байдуже до розвитку напряду старого, як і до створення нових явищ, що свідчать про успіхи думки. Новий акт творчості додає до своїх історичних посилянь дещо таке, чого в них не було: «змінюється не лише зміст порівняння, але й напруженість порівнюючої сили» [52, с.201].

Для Потебні-філолога просто неможливо було намітити градацію образного й необразного слова і на цьому зупинитись. Учений відразу починав усе розглядати функціонально-історично, шукати і встановлювати закономірності процесів розвитку, думати про їх перспективи, про їх практичний смисл для культурного прогресу людства. Одним із результатів на цьому шляху стало узагальнення у зв'язках образного й необразного в художньому мовленні із традиціями сприймання. Дослідник усе більше впевнювався, що саме традиції сприйняття, його культура стають тим

складним та багатофункціональним фактором, який, формуючись історично, безперервно впливає на структуру художнього мовлення, на народження поетичної думки, стає посередником між нею та дійсністю.

Отже, розробляючи концепцію щодо взаємодії образного й необразного в мові й поетичній творчості, О.Потебня здійснював двоєдину філологічну настанову. З одного боку, він осмислив специфічні особливості художнього мовлення, осягав, так би мовити, його внутрішні закони, його принципи. З іншого – сполучав їх із загальнокультурним розвитком людства, показував, що структурні принципи мистецтва слова, при всій їх специфічності, можуть жити й мати певний смисл лише тому, що вони завжди так чи так «відкриті» цим процесам, взаємозалежностям мови, мислення, культури в їх безперервній творчій діяльності.

Мовознавець раніше за інших висунув поняття внутрішнього світу художнього твору, поставив питання про дивовижну цілісність та органічність цього світу, заявив, що «художній твір, як і людина, є мікрокосм» [40, с.110]. Мірою істинності та цілісності поетичного світу він завжди вважав повноту і глибину вираження дійсності й постійно оперував цими методологічними критеріями. Однак процеси втілення дійсності в русі до форми внутрішньої та зовнішньої виявились як об'єктивними, так і суб'єктивними, що залежать від особистості автора, який створює поетичний образ, та від особистості читача, який сприймає його. Тому мовленнєва ситуація, контекст, умови авторської творчості та читацького сприйняття висувались дослідником як структуроутворюючі фактори художнього мовлення, такими самими істотними, як і поетична традиція.

Унаслідок роздумів про це О.Потебня висунув свій парадокс про нове народження слова при кожному новому вживанні, поставив оцінку та розуміння слова в залежність від мовленнєвої ситуації, від контексту з усіма його специфічними структурними зв'язками та цільовими призначеннями. Учений неодноразово показував, як оживає та дістає образотворчу силу в художньому мовленні будь-яка дрібниця, деталь, як пробуджуються у слові потенційні семантичні можливості, що накопичувалися віками. Структура художнього мовлення розглядалася ним як динамічна та напружена взаємодія

різноманітних компонентів, кожний з яких, беручи участь, так би мовити, в загальному “звучанні”, здобуває все більшу поетичну виразність. Тому вчений неодноразово зазначав, що правильної оцінки художнього мовлення без розуміння контексту досягти неможливо: «Якою б частиною мови не було не тільки метафоричне, але й взагалі будь-яке алегоричне слово, його алегоричність упізнається лише за контекстом... Взагалі будь-яке значення пізнається тільки за контекстом» [40, с.267].

Термін «внутрішня форма» в сучасному контексті передбачає такі якості слова: його гнучкість, здатність надавати різноманітні відтінки висловлюванню та змінювати цілі конструкції. Отже, внутрішня форма слова проявляється у художньому контексті, де актуалізується універсальна здатність слова створювати образи та виражати поняття. На думку Л.Новикова, чим більше у слова різноманітних асоціацій, тим воно й образніше. Саме таке слово, як уважає лінгвіст, містить надзвичайно живу та яскраву внутрішню форму, яка, у свою чергу, становить основу словесного образу [33, с.42].

Отже, О.Потебня, відзначаючи і вивчаючи різні відтінки й важко вловимі перетворення, за яких слово то набуває образності, то знову втрачає її, знаходить найприхованіші механізми мистецтва слова, його залежності від рівня розвитку мовлення й мислення і наближається до наукового обґрунтування найважливіших засад структури художнього мовлення.

Міркування науковця звертають увагу на наявність поетичної образності в самій природі мови. Справа поета – розбудити її, активізувати, примусити служити своїй меті. У підсумку цих роздумів дослідник доходить непохитного висновку: «Нема такого стану мови, за якого слово тими чи іншими засобами не могло одержати поетичного значення» [40, с.169].

Щоразу, коли науковець розглядав поетичні тропи й фігури, він настійно звертав увагу на єдність поетичних витоків у прямому і переносному значеннях слова. Показуючи, як переносне значення слова може виражати величезний діапазон людських вражень і переживань (від конкретного живописного уявлення до найскладніших зіставлень, що виражають зміст духовного життя

людини), О.Потебня детально простежував шляхи виникнення і розвитку багатьох метафор, синекдох, метонімії, з'ясовував, як вони могли народитись у поетичному мисленні. Він звертався до найелементарніших їх видів і підвидів, що дедалі ускладнюються, і можуть зрештою скласти основу образної структури цілого поетичного твору. Надзвичайно багаті матеріали мовознавця про тропи й фігури представляють мало не всі можливі їх варіанти у фольклорі, у стародавній і новій літературі, висвітлюють різні види їх взаємодії у контексті. Натомість О.Потебня анітрохи не претендував на їх вичерпну класифікацію. Його набагато більше цікавили художні функції переносного значення слова у звичайному та художньому мовленні. І саме виявленням їх він займався не лише в літературознавчих працях, але і у фундаментальних дослідженнях з історії мови, фольклору і етнографічних розвідках. Проблема змістовності й функціональності була найважливішою в підході О.Потебні до розуміння сутності переносного значення слова в поетичній мові. Зауважимо, що вчення О.Потебні про переносне значення слова та його засвоєння і використання у мовленні дітей різного віку є надзвичайно актуальним у сучасній методиці розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови.

Для нас важливим є також висновок дослідника про те, як потрібно класифікувати та систематизувати тропи. На думку вченого, структурні закономірності тропів, їх типологію потрібно і можна виявляти насамперед з погляду історичного розвитку мови та художнього мовлення, а не довільним, надуманим схемам, орієнтованим за координатами якихось формальних збігів або частковостей [52, с.225].

У своїх дослідженнях з історичної граматики науковець показав, що в минулому більшість тропів взагалі не сприймалися як «особливі» художні засоби, а були народжені первісною поетичністю образної структури слова, виступали як «первісні» заміни тих відвернених понять, які ще недостатньо сформувались і закріпились у мові: «Троп є висловлювання, перенесене для краси мовлення з його первісного значення на інше» [52, с.158]. Багато прикладів цьому вчений бачив, зокрема, у фольклорі та мові літописних переказів. О.Потебня принципово орієнтувався на таке розуміння тропів у

художньому мовленні, при якому вони розглядались би як органічні складові його контексту, що живуть, як і інші його компоненти, лише в умовах загальної взаємодії, служать опертям для руху думки, для безперервної поетичної творчості.

Досить істотними й перспективними є, на нашу думку, його ідеї про вплив контексту на змістовність слова і різноманітні можливості такого впливу. О.Потебня показує, як «оживає», набуває образотворчих можливостей у художньому мовленні навіть така службово-пов'язуюча частина мови, як сполучник або прийменник, яким змістовим смислом виповнюють звичайні займенники, створюючи багаторазовий резонанс і посилюючи поетичну образність кожного слова, кожної синтаксичної конструкції.

Дослідження його творчості дозволяють побачити, як велика частина звичних, стереотипних словосполук, потрапляючи до художнього контексту, набуває чіткої естетичної спрямованості і активізує свої потенційні поетичні можливості внаслідок пробудження «внутрішньої форми». Висловлена думка про те, що значення звичних сполук виявляється в художньому мовленні нітрохи не меншим, ніж значення «незвичних», найоригінальніших метафор і порівнянь, підтверджується аналізом величезної кількості фактів з історії мови і літератури.

Особливого значення надавав дослідник динаміці взаємозв'язків між словами, руху думки, викликаному рядами асоціацій, пов'язаних зі звичним слововживанням. «Слово, що об'єднало певну групу сприйнять, – пише він, – у свою чергу, тяжіє до внутрішнього сполучення зі словом найближчої групи, і таке тяжіння зумовлене самим об'єднанням у слові образом: складене з двох слів речення, що пов'язує два образи, є проте означення судження, що визначається розкладанням одного чуттєвого образу. Перший крок на шляху, яким веде людину мова, викликає прагнення обійти і все коло схожих явищ» [40, с.146].

Майже скрізь, аналізуючи художнє мовлення, учений відзначає можливості зближення і взаємодії різних рядів звичного слововживання, намагається показати, як образне слово виникає на ґрунті такого слововживання і постійно сполучається з ним. Він уважає, що з розвитком літератури мистецтво слова дедалі більше

будуватиме свою образну структуру на ґрунті звичного слововживання, поширеного у звичайному мовленні.

Гіпотези видатного мовознавця переконливо підтвердила практика багатьох письменників ХХ сторіччя. Факти багаторазового використання «згорнутого», «спресованого» слова-образу з орієнтацією читача на стійкі, загальноприйняті ряди звичного слововживання філологи неодноразово відзначали в таких поетів, як О.Блок, В.Маяковський, О.Твардовський, М.Цветаєва і в багатьох інших.

Уподібнення слова і поетичного твору, як багато моделей, має, звичайно, деяку спрощеність і схематизм і не може охопити всю повноту і складність літературного явища. Найважливіше, що у своєму уподібненні слова й художнього твору О.Потебня дійшов до цікавих думок про значення поетичного образу (і мистецтва взагалі) в розвитку людського мислення, у ставленні людини до дійсності. Він аналізує цілу низку поетичних образів, що є в байках, прислів'ях і приказках, і показує, що типові риси певних життєвих явищ до такої міри концентруються в поетичному образі, що останній зрештою може «заміщати» або «переставляти» всю багатоманітність думок і почуттів, які це явище викликає [55, с.59-60].

Учений доходить висновку, що поетичний образ дає людині «можливість заміщувати силу різноманітних думок відносно невеликими мисленнєвими величинами», і веде далі: «Ці відносно невеликі мисленнєві величини щоразу є замісниками тих мас думок, з яких вони виникли і які довкола них групувались. Людина, яка свідомо охоплює значну кількість поетичних образів, охоплює їх так, що вони вільно спадають їй на думку, тим самим буде мати до своїх послуг величезні мисленнєві маси. Можна напевне сказати, що поетична діяльність думки є одним з головних важелів в ускладненні людської думки і у збільшенні швидкості її руху» [40, с.97].

Учений зазначав, що перед людиною знаходиться світ, з одного боку, нескінчений у широчину за простором, а з другого – нескінчений у глибину, нескінчений за кількістю спостережень, які можна зробити на найбільш обмеженому просторі, заглиблюючись в один і той самий предмет. Тим часом те, що називають людською свідомістю, те, що ми не можемо собі інакше уявити, як у вигляді

маленької сцени, на якій по черзі з'являються і сходять людські думки, вкрай обмежене. О.Потебня вбачав єдиний шлях до того, щоб обійняти думкою чим більшу кількість явищ і їх відношень, у тому, щоб прискорити вихід на сцену і сходження з неї окремих думок, а потім посилити важливість окремих думок, що містяться на цій сцені. «Мистецтво взагалі, – писав він, – і, зокрема поезія, прагне звести різноманітні явища до порівняно невеликої кількості знаків або образів і ними досягається збільшення важливості розумових комплексів, що входять до нашої свідомості» [40, с.97-98].

О.Потебня ставить ці процеси «згущення думки» за допомогою поетичного образу в пряму залежність від рівня розвитку людини і суспільства та зауважує, що, чим більше освічена і естетично розвинена людина, чим більше вона здатна сприймати образ як втілення безлічі явищ, тим інтенсивніше й активніше рухається її думка.

Такий висновок підтверджується силою фактів історії мови, вивчених видатним мовознавцем. Зазначаючи «повільність течії думки», властиву свідомості людини, яка стоїть на нижчих щаблях культурного розвитку, вчений вказував на безперервне зростання інтенсивності думки в міру зростання людської культури і відзначав, що «стихії думки в голові освіченої людини, з одного боку, перебувають у більшому взаємозв'язку, об'єднаніші, тому слово освіченого незрівнянно багатше за змістом від слова неосвіченого, з іншого боку, більше й різноманітніше почленовані, більш розподілені за рядами комплексів, будь-що однорідних. Внаслідок останньої обставини мовець і рівний йому за освітою слухач задовольняється одним натяком на відомий їм ряд думок, натяком, вираженим у слові чи низці слів, які не вичерпують собою властивої низки думок, але тільки вказують на неї» [39, с.72]. Отже, О.Потебня таким чином зумів вловити й накреслити ті закономірності й тенденції розвитку поетичної образності в людському мисленні, які згодом визначили численні стилістичні пошуки в мистецтві слова ХХ сторіччя.

Основним положенням аналогії О.Потебні про слово і поетичний твір є думка про те, що поетичний образ і складний художній твір виникає і живе так, як і образне слово. Усі пізнавальні та естетичні властивості слова, основні його елементи, їхні зв'язки і

взаємодії такі самі, як у структурі поетичного твору. «Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово відповідає мистецтву, причому не тільки за своїми стихіями, але й за способом їх з'єднання» [52, с.179]. У слові об'єктивуються і закріплюються у свідомості не тільки уявлення, а й всі етапи мислення, в тому числі і пізнавальна трансформація уявлень, елементарних чуттєвих образів та понять. Конкретно пізнавальні величини, поняття у слові органічно з'єднані із «чуттєвим образом», конкретним уявленням і чуттєвою оцінкою, а тому воно виступає як «орган думки», засіб спілкування й пізнання. Слово однаковою мірою належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певний смисл для мовця, а в тому, що здатне мати смисл взагалі. Смисл взагалі – це, очевидно, певна об'єктивна основа, яка породила слово, котре її означає.

Слово може бути зняряддям розкладу, з одного боку, а з другого – згущення думки, за О.Потебнею, тільки тому, що воно є уявленням, тобто не образом, а образом образу. Якщо образ є актом свідомості, то уявлення є пізнанням цієї свідомості. Оскільки проста свідомість є діяльністю, але такою, що не створена для нас, а відбувається в нас, зумовлена нашою сутністю, то свідомість свідомості становить або те, що ми називаємо самосвідомістю або те, що кладе їй початок [44, с.152-53].

Словесно-образне мислення учений називав поетичним, розуміючи його як творче, як мислення образами. Воно характерне для народних пісень, прислів'їв, приказок, міфів, літературної творчості. У живописі, скульптурі й музиці мислення також образне, але виявляється не словами, а відповідними кольорами, формами, звуками. Мистецтво, як і слово – не стільки вираження, скільки засіб творення думки.

О.Потебня постійно повторював і розвивав думку про те, що «поезія (мистецтво), як і наука, є тлумаченням дійсності, її переробка для нових більш складних вищих цілей життя» [40, с.67]. Серед цих «вищих цілей» мовознавець на перше місце висував виховну функцію літератури. Він неодноразово нагадував, що «поезія здатна формувати, давати форму мріям юності». Дослідник з переконанням заявляв: «Щаслива література, яка володіє образами, що здатні давати

такі героїчні напрями юності. Щасливі покоління, котрі такими враженнями захищені від нудоти життя. Поезія здатна формувати, давати форму мріям юності» [40, с.81]. Усі ці положення О.Потебні актуальні не тільки для лінгводидактики щодо розвитку образного мовлення, а й для сучасного літературознавства. Отже, вчення О.Потебні, яке поєднувало в собі досягнення лінгвістики, теорії літератури, психології, було вагомим внеском у розвиток мовознавства загалом і лінгводидактики зокрема.

Питання образності мовлення розглядалося й сучасними вченими – лінгвістами, літературознавцями, педагогами. Поняття образності в лінгвістиці значно ширше, ніж таке поняття в літературознавстві. Лінгвістичний напрям (В.Виноградов, Г.Винокур, І.Гальперин, О.Федоров, З.Франко та ін.) характеризується акцентуванням саме на мовних засобах, що використовуються в тому чи іншому художньому тексті.

Потенційна образність в О.Потебні виступає як чуттєво-образний елемент слова, що перебуває у притаєній позиції та збуджується лише за певних умов. Потенційна образність виявляється безпосередньо не в самому слові, а в поєднанні слів (І.Гальперин, Л.Новиков, Д.Шмельов та ін.). Учені (В.Виноградов, Е.Головін, О.Єфімов та ін.) вбачають в евідентній образності передусім первинну властивість слів. Художня образність визначається відповідно до уявлення про мову художнього твору як цілісну систему, кожний елемент якої є естетично значущим, образно зумовленим, мотивованим образним змістом цілого (А.Коваль, Д.Шмельов, О.Федоров та ін.).

Вивчення й аналіз літератури дозволили зафіксувати, що питання розвитку образного мовлення розглядається в сучасній лінгводидактиці принаймні дотично таких проблем: розвиток образного мовлення дошкільників (А.Богущ, Н.Гавриш, Т.Мельник, І.Попова, О.Ушакова та ін.), розвиток усного мовлення учнів (Н.Бабич, П.Білоусенко, О.Біляєв, М.Вашуленко, Л.Кулибчук, М.Пентилюк та ін.); вивчення в середній школі стилістики загалом, художнього стилю зокрема (Ю.Арешенков, П.Кордун, І.Лопушинський, В.Мельничайко, М.Пентилюк та ін.); лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови, мовний аналіз тексту як

складова означеної дисципліни (Л.Валентій, І.Ковалик, М.Крупа, В.Мельничайко, М.Пентилюк та ін.); вивчення лексики та фразеології (М.Коломієць, В.Ужченко, Г.Передрій, Т.Усатенко та ін.); культура мовлення учителів-словесників, учнів (Н.Бабич, О.Біляєв, М.Пентилюк та ін.).

Отже, питання образного мовлення, його розвитку є методичною проблемою, вагомість якої чітко простежується у сучасній лінгводидактичній науці. Погляди О.Потебні на розвиток образності мовлення повинні зайняти чільне місце в обґрунтуванні теоретичних положень сучасної лінгводидактики.

Місце фольклору в процесі навчання мови

Проблеми слова й образу з понятійними значеннями, внутрішньої та зовнішньої форми, що багаторазово змінювали своє співвідношення, історично розвивались у процесі вживання, були для О.Потебні ключовими. Від них він ішов до оцінки окремих поетичних явищ з особливостями змісту і форми, з виявом співвідношень між поетичною умовністю і дійсністю, і до осмислення усієї історії розвитку мистецтва слова в багатобічних взаємозв'язках мови, фольклору та літератури.

Методологічний підхід О.Потебні до вивчення мови і народної творчості характеризується окремими елементами діалектики. Діалектичність наукової методології ученого виявляється насамперед у її послідовному історизмі, у прагненні до розкриття об'єкта дослідження в його тривалому історичному розвитку, починаючи з найглибшої давнини. При цьому історичні зміни в мові він розглядав не як простий рух по колу, а як перехід від нижчого стану до вищого, стверджуючи, що в історичних змінах мови є прогрес [52, с.41]. Історичний розвиток О.Потебня трактує як прояв боротьби протилежностей. До певної міри діалектичним, на наш погляд, є неодноразово висвітлюване в його працях розуміння взаємовідношень форми і змісту.

Наукові уявлення про слово та образ зародились у мислителя на матеріалі досліджень народно-поетичної творчості. Ще в юні роки він почав збирати і записувати народні пісні, прислів'я, приказки. Саме

захоплення фольклором привело О.Потебню на історико-філологічний факультет Харківського університету, визначило його дослідницький інтерес до етнографічних, міфологічних та історичних джерел образів і символів народної поезії, до аналізу етимології слова. Саме дослідження О.Потебнею етнографічних, історичних та міфологічних джерел визначило сутність його культурологічної парадигми щодо проблеми навчання рідної мови, на якій ґрунтується сучасна лінгводидактика.

Інтерес до історії мови, зокрема слова, закономірно привів ученого до давніх етапів їх розвитку. Розвиток людської свідомості на певному – ранньому – ступені проходить через етап міфологічного мислення. Міф О.Потебня розуміє як своєрідний донауковий акт пізнання, пояснення невідомого за допомогою сукупності певних окремих ознак. У міфі перепліталися знання і віра, вигадка і досвід. Міф не існував поза мовою, поза словом, тому сучасна наука, досліджуючи мову, може реконструювати елементи міфологічного мислення. У кожній мові є чимало слів, що виникли багато століть, а подекуди й тисячоліть тому, вони є ровесниками давніх міфів, у них неначе законсервовані уявлення й думки їх творців. Відкрити у слові первісне, найдавніше значення, звільнивши його від пізніших нашарувань, зрозуміти внутрішню форму слова і через неї проникнути в хід думки давнього носія мови – в цьому, на думку Т.Лукінової, бачив О.Потебня одне з важливіших завдань науки про мову [29, с.55].

Дослідник часто виявляв у міфології, фольклорі реальні сліди праці й побуту народу і не міг не помічати, що розвиток народної думки зароджується на шляхах збагнення дійсності. Враховуючи гіпотези «міфологів» (брати Гримм, В.Маннгардт, М.Мюллер, Ф.Буслаєв, А.Афанасьєв та ін.), О.Потебня намагався визначити сутність давніх слов'янських міфів та поетичних символів за даними мови, що представлялись йому і точніше, і доказовіше будь-яких умоглядних домислів. Саме цей філологічний принцип ліг в основу його магістерської дисертації «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860) і був пізніше розвинений та поглиблений у його докторській дисертації «Про міфічне значення деяких обрядів та вірувань» (1865). Ці праці (особливо остання) показували, що

християнство було прийнято народом спочатку лише із зовнішнього, «формального» боку, що сутність міфів і вірувань у слов'ян довгий час залишається язичницькою, а християнські свята – це трансформація давніх язичницьких обрядів із розвиненою міфологією, що не поступається за змістом багатству міфології інших народів. Ці уявлення склалися, жили, змінювались тисячоліттями. У них відбилися і досвід багатьох поколінь, набутий, по суті, з тих часів, коли людина почала усвідомлювати себе, і наївні забобони. Навколишня природа, землеробська культура, досвід землероба, пастуха, господарки – «пояснюючі запаси думки» [46, с.186], а тому нелегко, подекуди й неможливо забути віру, яка відбиває безпосередньо ці субстанції, та з роками, як кажуть, уходить у плоть і кров українського народу. Тривале співіснування старих вірувань з новою ідеологією є характерною рисою історії людського суспільства взагалі.

Ще одна причина, яка зумовлює співіснування християнської та язичницької духовності, полягає, на думку О.Потебні, в тому, що християнство не в змозі було перемогти язичницьку фразеологію, міфічну мову, суть якої в уособленні неживого, персоніфікації стихії природи. Сама міфічна мова, фіксуючи злиття людини з природою, діє як архетип, що значно подовжує шлях до Христа. Мова репрезентує, а за сприятливих соціокультурних обставин і продукує у психічному житті особи язичницьке світовідчуження. Тому одним із джерел вивчення язичництва є мова. З другого боку, врахування «язичницьких мотивів», встановлюваних за даними історії, фольклору, етнографії і т.ін., проливає світло на походження і найдавнішу семантику багатьох слів.

Основну увагу приділяв О.Потебня питанням народної стилістики. Особливо приваблювала його символіка слов'янських народних пісень. Розглядаючи образи-символи народних пісень, дослідник виходив з розуміння поетичної творчості як активного процесу. О.Потебня поставив питання про взаємовплив різних жанрів народної творчості. Його головним чином цікавили проблеми спільності мови і стилю у творах різних жанрів. Для доведення висунутих тверджень мовознавець звертався до етнографічних та історичних джерел, наголошуючи на тому, що «народна пісня

становить матеріал для мовознавства, етнографії, історії, психології, та ін.» [46, с.79].

З проблемою символіки народної пісні О.Потебня пов'язував питання про походження і функції постійних епітетів. Для нього постійний епітет – один із способів відновлення справжнього змісту слова шляхом зіставлення цього слова з іншим, що «виключає з думки відоме значення». У вченні О.Потебні про епітет цінна насамперед думка про те, що мовні засоби зображення ґрунтуються на загальних рисах. На думку дослідника, історія епітета відображає діалектику розвитку мовлення, а це важлива теза для лінгводидактики.

Сучасна етимологія, досягнувши значних успіхів у формально-фонетичному та морфологічно-словотвірному плані, серйозну увагу приділяє семантичній сфері і, що найголовніше, сфері екстралінгвістичній, історії слова поза мовою, історії того явища, до якого належало слово, яке позначалося цим словом. Саме цей бік слова завжди цікавив О.Потебню. Увага до екстралінгвістичних фактів, до історії культури, сфери, в якій існувало слово, до обряду та обрядової реальності, обрядових дій та предметів – була сильним аргументом наукового методу О.Потебні, що виробляла в ньому глибоку інтуїцію.

Подальший розвиток етнографічної науки підкріпив положення О.Потебні, а факти виявилися зовсім не одиничними і широко розповсюджуваними.

Мова, язичницькі поняття, залишаючись незмінними за формою, були мінливими, плинними за змістом. Тому прищепити українцям чужу ідею було важче там, де вона найменше відповідала звичній народній «термінології». Отже, основу сучасного духовного життя людини становлять дохристиянські і християнські поняття, а не ті, що деформовані технічною цивілізацією або якоюсь іншою чужомовною структурою. Знання мовної основи християнської віри дозволяє належним чином зрозуміти теперішню духовну культуру нашого народу. До того ж правильне, точне сприймання літературно-художніх образів та символів, які склались на підґрунті стародавніх слов'янських вірувань, дає можливість адекватно сприймати себе, своєрідність української вдачі та світу, що оточує нас.

Отже, як не може бути народу без власної поезії, так не може він існувати і без своєї філософії життя, роль якої в українців виконувала язичницька міфологія. Саме ця самобутня релігія втілила властивості української природи, культури та соціопсихічного стану душі українців. Ці особливості необхідно враховувати в навчально-виховному процесі сучасних освітніх закладів. Адже нігілізм стосовно своїх духовних витоків, зокрема міфологічних вірувань, обертається для народу завжди втратою волі й незалежності. Проте язичництво – це не тільки світогляд, не тільки вірування. Це й визначені ними обряди, звичаї, ритуали, заборони, що регламентували все життя давньої родини, супроводжували її і при переломних, найважливіших подіях (народження, весілля, похорон), і в повсякденному побуті. Отже, язичництво було водночас тією основою, на якій зростало, набуваючи з часом самостійної естетичної цінності, народне мистецтво – ті самі співи й танці, народний живопис і народна скульптура, архітектура, різьблення по дереву, візерунки вишиванок і мережив тощо. Не випадково акад.

Найдавніший світоглядний бік язичництва можна, очевидно, до певної міри ототожнити з міфологічною свідомістю, яка так цікавила О.Потебню. Міфологічне мислення відрізняється від інших форм мислення тим, що в ньому не відбулось відокремлення образу предмета від самого предмета, об'єктивного від суб'єктивного, внутрішнього від зовнішнього. «Міфологія, – зауважує дослідник, – є історія міфологічного світоспоглядання, у чому б воно не виявилось: у слові й сказанні чи в матеріальній пам'ятці, звичаї, обряді» [46, с.189].

Міф для вченого, на думку Ю.Вільчинського, – це насамперед особливе слово. Створення нового міфу полягає у творенні нового слова. Народження міфу відбувається у результаті подвійної процедури мислення: спочатку земні предмети і явища послужили відповіддю на питання про небесний устрій, і лише згодом виникає питання про самі небесні об'єкти. Відповіддю на нього постає уявлення про небесний світ [46, с.45].

У своїх наукових дослідженнях О.Потебня зазначає: «Міфологія є тільки фаза, причому неминуча, в розвитку мови» [41, с.250]. Цей стан мови «можна по правді назвати дитячою хворобою, яку рано чи

пізно повинен подолати найміцніший організм... Це мова у стані самозабуття... Міфологія неминуха: доконечність міститься у самій мові, якщо в мові ми визнаємо форму думки. Словом, міфологія є тінь, яка падає від мови на думку, тінь, яка не зникає доти, доки мова не зрівняється цілком з думкою, чого ніколи не може статися» [41, с.250-251]; «Міфологія у вищому смислі слова є влада мови над думкою в найрізноманітніших сферах духовної діяльності» [41, с.252].

Теорію міфу О.О.Потебні Ю.Вільчинський вважає частиною загальної концепції мови і мислення, як на нашу думку, то слушно додати ще й розвиток мовлення. Міф – вихідний пункт, початок усієї подальшої еволюції духовності: міф – поезія – проза (наука). Тому в широкому розумінні міф цілковито належить поезії і, як будь-який поетичний твір, є певною мірою відповіддю на відоме запитання думки, є також додатком до раніше пізнаного. Отже, міф складається з образу і значення, зв'язок між якими не доводиться, а сприймається на віру. У міфі образ та значення нетотожні, існує інакомовність образу, який суб'єктом не усвідомлюється, бо сам цілком переноситься в значення. Первісно міф є словесним твором, тобто за часом він завжди передує живописному або пластичному зображенню міфологічного образу [52, с.432].

Контекст художньої мови і слово в ньому завжди співвідносяться у мовознавця із станом загальнонародної мови, завжди розуміються у найтісніших зв'язках з історичними процесами її розвитку. І це не тільки в оцінці поетичного слова, але й взагалі в оцінці всієї поетичної діяльності в цілому. По суті, О.Потебня філологічно обґрунтував та поглибив висунуті ще романтиками й широко підхоплені В.Белінським думки про те, що фольклор і загальнонародна мова – ґрунт, на якому зростає національна література й національна культура.

Аналіз творів О.Потебні «Думка і мова», «Про націоналізм», «Пояснення малоросійських та споріднених пісень», «Мова і народність» та інших показує, що основним теоретичним положенням педагогічної і лінгводидактичної концепції видатного вченого є принцип народності виховання, який дослідник розтлумачує через розуміння мови як компонента культури, духовного життя народу.

В історії педагогіки найвиразніше ідею народності виховання сформулювали К.Ушинський («Рідне слово», «Про народність у громадському вихованні») та О.Духнович («Народна педагогія в пользу училищ і учителів сільських»). Для науковців принцип народності – основне базове положення в теорії освіти. Виходячи з нього школа й виховання можуть і повинні будуватися лише у повній відповідності з особливостями і потребами рідної країни, її народу. Тому корифеї вітчизняної педагогіки вимагали створення школи, яка була б доступна народові і відтворювала його інтереси.

Для О.Потебні поняття народність визначається мовою, традиція народу міститься «переважно в мові». Це твердження є основою поглядів мовознавця на народність і народ і виявляється у різних його працях. Дослідник розкрив генезу й етимологію, глибокі внутрішні аспекти ідеї народності виховання, пов'язавши її з мовою, яка є найважливішим засобом «перетворення початкових домовних елементів думки» [44, с.163]. Народність є тим, чим один народ відрізняється від іншого. О.Потебня називає єдино правильною прикметою, за якою вирізняється народ і водночас єдиною, нічим не замінною умовою існування народу – єдність мови [44, с.187].

О.Потебня критикував не тільки чужомовну школу, а й будь-яку освіту, що ґрунтується на багатомовності. Дослідник переконував, що не чужих мов треба навчати дитину, а «вчити її розуму, вибравши для цього один інструмент – мову матері» [35, с.138]. Звичай змушувати дітей вивчати одразу кілька мов, заведений у дворянських колах того часу, за переконанням мовознавця, – традиція шкідлива, бо «інакше із такого виховання не виходила б така величезна кількість дурнів». Далі він пише про українців: «Країни, де зв'язок єдності мови розірваний, певним чином самі приречені на загибель і принесуть загибель іншим. Це велике море горя» [35, с.140]. Думки вченого щодо співвідношення мов у процесі їх вивчення, тобто погляд на проблему «одна мова – багатомовність» є надзвичайно актуальними в багатомовній Україні. Вони можуть слугувати одним із теоретичних положень у концептуальних і методичних матеріалах щодо вікового періоду навчання дітей іноземних мов.

Погляд на мову і фольклор як на життєзабезпечуючі чинники культурного розвитку людини, народу, нації все більше

стверджувались у філологічній науці XIX століття. Визначні філологи – вчителі, попередники та сучасники О.Потебні найтіснішим способом пов'язували процеси розвитку мовлення з процесами формування народної самосвідомості.

Напрямок наукових інтересів О.Потебні – намагання докладно розглянути народну поезію, зрозуміти сутність її відношення до мови, до мислення, до духовного розвитку народу – спочатку дуже тісно зближувався із колом лінгвістичних та фольклористичних досліджень Ф.Буслаєва, який, як і І.Срезневський, розвивав на матеріалі слов'янських мов ідеї порівняльно-історичного мовознавства, стверджував, що зрозуміти сучасний стан мови без вивчення його історії, без порівняння його з історією інших мов неможливо. Критика схоластики і метафізики в суто логічному тлумаченні явищ мови, заклики бачити причинно-наслідкові зв'язки в мові, в різних видах мовленнєвої діяльності – все це у працях Ф.Буслаєва викликало у О.Потебні живий інтерес і співчуття.

Дослідник уважав, що фольклорна поетика – явище по-своєму вельми динамічне й рухливе попри стійкість її деталей і форм. Ця поетика зазнає безперервної та істотної обробки, включаючись до літературних творів різних епох. Ще у своїх нотатках про «Одиссею» він не лише приєднується до думки тих, хто бачив в основі цього твору фольклорні джерела, а й висловлює важливі міркування про те, що різноманітні елементи фольклорної поезики «асимілюються» єдиним планом літературного твору в художнє ціле, набувають якісно нових образотворчих можливостей вже на тому рівні світосприйняття, що властивий письменнику, який їх використав. За О.Потебнею, поетичні метафори, що виникли в найдавніші часи на фольклорному ґрунті, можуть органічно входити до мови найрозвиненішої літератури. Уся річ в тому, яка вихідна позиція автора стосовно таких метафор, який у нього розумовий обрій: «І ми, як і древня людина, можемо назвати дрібні, білі хмари баранцями, але для нас це лише порівняння». І пояснюючи далі свою думку, мовознавець жартома зауважує: «Найбільш достойний сучасний розум, що займається тепер хімічними аналізами, статистичними висновками тощо, назвав би і вважав би хмару коровою, якби про хмару й корову мав стільки відомостей, скільки древній Арієць» [40, с.393].

О.Потебня почав перекладати «Одіссею» українською мовою, широко залучаючи до цього народно-поетичні образи. Смерть не дала завершити цю величезну працю. Але й те, що встиг зробити науковець, дуже переконливо підтверджує його думки про широкі можливості розвитку і збагачення фольклорної основи в літературі.

Через усі нотатки й статті О.Потебні про фольклор проходить думка, що зміст його анітрохи не вичерпується тими творами, які стали відомі інтелігенції у записках фольклористів. Він уважав, що найбільша частина фольклору жила й живе у свідомості народу поза всілякими записами й часто-густо безпосередньо з народної мови, з народного життя потрапляє до літератури. Дослідник неодноразово підкреслював, що записи фольклористів – лише «окремі точки руху, яких не досить для визначення проміжного шляху». Щоб побачити увесь шлях, потрібно вивчати історію мови, бо «нормальне зростання мови є непомітна зміна, подібно до зміни образів народної поезії» [40, с.146]. У зв'язку з цим заслуговує на увагу така методична порада педагогам у школі і вищому навчальному закладі, як збирання учнями й студентами місцевого фольклору, а також народних переказів про письменників, літературні події.

Досить часто, висвітлюючи роль фольклору в сучасній літературі, мають на увазі здебільшого фольклор минулого і ніби забувають про те, що в мові народу живе безліч фольклорних образів, які цілком злободенні й виражають світогляд сучасної людини. Про безперервний розвиток фольклору свідчить хоча б дуже активне життя таких його сучасних жанрів, як крилате слово, прислів'я, приказка, частівка тощо. У цих жанрах однак широко зустрічається традиційна фольклорна поетика, відомі поетичні «ходи» якої оновлені й підкорені новим функціям. У казці закладено величезний естетичний потенціал, який виявляється в яскравому, романтичному зображенні казкового світу, ідеалізації позитивних героїв, обов'язковому щасливому кінці, в захопленості, що поєднується із повчальністю. Багата, колоритна мова казок зачаровує слухача образністю рідного слова, красою співучої української мови. У сферу казки, зазначає О.Потебня, в народній поезії віднесена думка про торжество правди над кривдою, тим часом як протилежна думка про те, що «кривда правду переспорила», багаторазово повторюється у

прислів'ях, піснях, переказах [54, с.175].

Прислів'ями називають короткі, влучні, глибокі за силою думки народні вислови та судження про життєві явища, що вирізняються простотою та стислістю, логічною закінченістю, образною виразністю. На думку О.Потебні, ці «відносно невеликі розумові величини кожний раз є заміниками тих мас думок, з яких вони виникли і які навколо них групувалися» [54, с.98]. Художня цінність прислів'їв – у їх яскравій виразності, різноманітності художніх засобів, особливій ритмічній організованості. У цих поетичних мініатюрах багато поезії та змісту. До прислів'їв у народному мовленні близькі приказки, основне призначення яких – надавати розмовному мовленню барвистості, емоційної виразності, образності. О.Потебня вважав приказку елементом прислів'я, що «частково походить від прислів'я... як залишок, згущення» [54, с.100].

Яскравою за образним змістом та формою є загадка. Мову загадок, як і мову всіх фольклорних жанрів, вирізняє точність, барвистість, виразність. Для загадок характерний високий ступінь метафоричності, ритмічна пропорційність, гіперболізація зображення завдяки виділенню, укрупненню окремих ознак і якостей, одуховленню, уособленню неживого світу, яке надає загадці особливої поетичності.

До малих фольклорних жанрів, крім цих, належать потішки, заклички, дражнилки, колисанки, забавлянки, жарти, ігри з текстами, скоромовки. Їх художня форма поєднується з глибокою узагальнювальною думкою це має можливість використовувати фольклорні жанри як важливий засіб виховання мовленнєвої культури дітей. Усі означені жанри фольклору є доступними і зрозумілими всім учням від дошкілля до вищої школи.

Звичайно, межі між «давніми» й «новими» фольклорними образами у творчій свідомості людини наших днів, у літературних явищах далеко не такі непереступні, як інколи здається тим, хто не враховує здатності фольклорної поезики до безперервного оновлення. Навіть найстародавніші джерела фольклорної поезики можуть проникати до сучасної літератури не лише із записаних колись зразків народної творчості, а й набагато інтенсивніше вливатись у неї через мову, через живий струмінь сучасного фольклору. Про фольклор,

мабуть, цілком можна сказати те саме, що О.Потебня колись писав про мову: «Народ, поки живий, безперервно переробляє мову, пристосовуючи її до змінних потреб своєї думки» [52, с.302].

Фундаментально досліджуючи історію мови та народної поезії, мовознавець показав, як багато фольклорних образів продовжує жити в мові навіть тоді, коли їх походження зовсім забуте. Ставлення до сучасної літературної мови як до носія і невичерпного джерела фольклорної поетики могло б багато дати для вивчення фольклору в українській та російській літературі. Цілком зрозуміло, що це можливо лише за умови обов'язкової уваги до витоків сучасної художньої мови, до сучасної народно-поетичної творчості, що активно живе.

Свою статтю «Цивілізація і народна поезія» О.Потебня починає з категоричного твердження: «Положення, що цивілізація і народна поезія несумісні, – помилкове». Далі він каже про тісні зв'язки між фольклором і літературою, показує, як поруч зі старими, традиційними образами фольклору, виникають і нові, як ці процеси пов'язані з розвитком літератури.

У прикінцевому висновку зазначено, що користування літературою «можливе лише настільки, наскільки вона оживлюється і доповнюється усним переказом. Але, у свою чергу, і писемність, і літературний переказ може жити усну поезію» [47, с.136].

Сучасники О.Потебні, його учні згадують, що він ставився з повагою до всіх народів, вважав, що кожному народу мають бути створені всі можливості для розвитку власної національної культури. У своїх філологічних працях мовознавець твердив, що мова кожного народу глибоко виражає його національну самобутність, і що це причина труднощів художнього перекладу на інші мови. Уміння зрозуміти й високо оцінити самобутні елементи у фольклорі кожного народу ніколи не заважало О.Потебні розуміти важливе значення фольклору як ґрунту для міжнаціональних культурних зв'язків.

Отже, у питанні про стосунки між різними народами О.Потебня займав виразно інтернаціоналістську позицію, вважаючи, що кожний народ має однакове право на самостійний розвиток і вносить свою частку в загальний розвиток людства, що обмін культурними цінностями між різними народами веде не до втрати національної

самобутності окремого народу, а до збагачення і подальшого розвитку національних культур. «Для існування людини, – писав О.Потебня, – потрібні інші люди; для народності – інші народності. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм» [52, с.229].

У першій половині ХХ століття ідеї О.Потебні щодо зв'язку особливостей різних мов з етнопсихологічними та соціокультурними особливостями окремих народів були розвинуті у працях багатьох мислителів, які працювали на стику філософії та мовознавства, зокрема М.Трубецького і Г.Шпета. А погляд на міфологію, фольклор та літературу як похідні (стосовно мови) моделюючі системи через сто років одержав нове життя у тартуській школі Ю.Лотмана.

Завдання мовної освіти на сучасному етапі передбачають зосереджувати увагу на принципі гуманізації, який полягає у визнанні людини найвищою соціальною цінністю і передбачає створювати сприятливі умови для становлення всебічно розвиненої і духовно багатой особистості. Провідним напрямом гуманізації є відродження національної культури (в тому числі мовної), що створює ґрунт для виховання справжніх людських почуттів, щирого патріотизму, міжкультурного взаєморозуміння, культури міжнаціонального спілкування. Принцип народності у вивченні мови покликаний виховувати в дитини любов до слова через народний фольклор, поезику, прилучення до народної мудрості.

Усна народна творчість – це вид мистецтва, який супроводжує людину з перших років її життя. І на цій першій сходинці, в дошкільному віці, коли закладається фундамент особистості, формується психіка, уявлення дитини про довкілля, інтенсивно розвивається мовлення, значення літератури та фольклору, його малих жанрів важко переоцінити. У фольклорі довкілля відтворене із особливою любов'ю, тому для дитини народні прикмети, загадки, повір'я – перлини мудрості, зразки високої моралі та благородства. Вони доступні за змістом і формою, легко сприймаються й швидко засвоюються. Саме через них малята чи не вперше дізнаються про природу, побут свого народу, його культуру й традиції. У повсякденному житті і в процесі роботи з художньою літературою вихователь постійно використовує малі фольклорні жанри: прислів'я, приказки, примовляння, загадки. Дослідники пропонують

цілеспрямовано проводити роботу та збагачення мовлення дітей малими фольклорними формами. Найголовнішим завданням на занятті вважають ознайомлення дітей з окремими фольклорними жанрами, формування уявлень про їх історію, призначення, елементарний аналіз засобів художньої виразності, характерних саме для цих жанрів. Поступово дітей підводять до спільного з педагогом складання (за зразком) загадок, швидкомовок, забавлянок, колискових, лічилок тощо.

Питання щодо використання фольклору в навчанні мови розглядалися й сучасними науковцями (А.Богущ, Н.Лисенко, М.Стельмахович та ін.). Важливо показати малюкам виразну форму фольклору, його яскравість, точність, влучність; навчити дітей виділяти в тексті засоби художньої виразності: епітети, порівняння, іронію, зіставлення та навчити доцільно використовувати їх у власних висловлюваннях.

У казці закладено величезний естетичний потенціал, який виявляється в яскравому, романтичному зображенні казкового світу, ідеалізації позитивних героїв, обов'язковому щасливому кінці, у захопленості, яка поєднується із повчальністю. Багата, колоритна мова казок зачаровує слухача, викликає у нього яскраві образи, збуджує його уяву. Дивовижна властивість казки і її виховного впливу полягає, на думку В.Пабат, у тому, що дитина заворожується різноманітними відтінками почуттів, уважно прислуховуючись до знайомих слів та відкриваючи в них щось нове. Через призму казки дитина опановує набутий поколіннями почуттєвий досвід, співчуваючи горю, радіючи перемозі казкових героїв, відчуваючи і починаючи любити добро та красу.

Отже, розвиваючи вчення О.Потебні, науковці відводять фольклору значне місце у розвитку і навчанні рідної мови. Крім того, виховне, пізнавальне, естетичне значення усної народної творчості є величезним, бо вона збагачує знання людини про дійсність, впливає на особистість, розвиває вміння тонко відчувати форму та ритм рідної мови. Це необхідна сходинка залучення до багатства національної культури та надбання культури інших народів. Український фольклор висвітлює найцікавіші аспекти з життя народу, показує глибоку значимість, істинну людську сутність повсякденної дійсності, яку

народ спостерігав, оцінював, узагальнював і передавав із покоління у покоління в усних народних творах. І дитина вчиться не просто слухати, а й зіставляти почуте зі своїми діями, вчинками, думками, настроями, милуватись поетикою витвору народного мистецтва. Тому думка О.Потебні про те, що в мові містяться традиції народу і фольклор є могутнім засобом національного виховання, плідна і завжди буде зберігати свою актуальність. Як тільки дитина опановує мову, вона прилучається до цих традицій. Засвоюючи рідну мову, дитина з віком набуває рис свого оточення. «Випадки повної денаціоналізації можуть бути тільки в житті певних особистостей, які, ще не говорячи, були перенесені в середовище іншого народу. У таких випадках життя предків такої особистості вноситься в її власний розвиток лише у вигляді фізіологічних слідів і задатків душевного життя. Щодо цілих народностей, які обов'язково складаються з осіб різного віку, такі випадки неможливі» [52, с.274]. Тому виховання особистості розпочинається із засвоєння дітьми духовних надбань рідного народу, насамперед рідної мови, усної народної творчості, звичаїв і традицій рідного народу. У міру розумового розвитку в її мисленні починають виявлятися риси національної психічної будови.

О.ПОТЕБНЯ І СУЧАСНІСТЬ

Погляди О.Потебні про націю, народ, мову в повній мірі почали реалізовуватися лише з 90-х років ХХ століття.

Творчу спадщину О.Потебні почали досліджувати вже його сучасники. До 80-х років ХХ століття спадщина науковця досліджувалася здебільшого в мовознавчому аспекті філософами та лінгвістами. Так, А.Колодна досліджує основні аспекти світогляду О.Потебні і деякі філософські питання його лінгвістичної концепції, зокрема «мова і мислення», «внутрішня форма», «походження та еволюція мови», та доходить висновку, що праці мовознавця мають важливе значення не лише для розвитку філологічної науки, а й для таких суспільних наук, як філософія, соціологія, естетика. Багато уваги приділяє дослідниця аналізу поглядів О.Потебні на роль народу в історії і вважає, що мислитель «піднявся до розуміння історичного характеру категорії «народ»» [23, с.9].

Граматична концепція видатного мовознавця стала темою наукових пошуків О.Білодіда. Його кандидатська дисертація присвячена питанням становлення українського вокалізму в лінгвістичній інтерпретації О.Потебні. Дослідник вважає, що мовознавцю належить «честь відкриття й опису так званого другого повноголосся» [8, с.17], видатною заслугою О.Потебні в розробці складних питань становлення українського вокалізму є те, що «він своїми працями спрямував українське зіставне мовознавство на шлях сміливих гіпотез та наукових узагальнень», діяльність О.Потебні в цій сфері О.Білодід називає «новим етапом у порівняльно-історичному вивченні фонетичної будови української мови» [8, с.19]. Докторська дисертація О.Білодіда стала першим монографічним дослідженням творчості О.Потебні-лінгвіста. Автор зробив спробу найбільш повно проаналізувати граматичне вчення у галузі слова, речення, частин мови, визначаючи роль науковця в історії вітчизняного мовознавства. Дослідник підкреслює, що у вітчизняній лінгвістичній науці ім'я О.Потебні пов'язане не тільки з відкриттями в галузі мовознавчих дисциплін, «його наукова творчість становить цілий напрям в історії лінгвістики... Він створив філософсько-психологічну теорію мови, яка піднеслася над подібними теоріями західноєвропейської науки

насамперед своєю матеріалістичною спрямованістю» [9, с.43]. О.Потебня, зауважує науковець, започаткував такий підхід до проблеми вирішення внутрішніх протиріч розвитку мови, який враховує більш широкий контекст функціонування мови, включаючи «результати культурно-історичної діяльності народу не лише у спеціальній лінгвістичній сфері, а й у мистецтві, фольклорі, духовних традиціях взагалі» [9, с.4]. О.Білодід аналізує погляди мовознавця на проблеми «мова і мислення», «думка і мова», «художнє і наукове пізнання». Видатними досягненнями О.Потебні науковець вважає його синтаксичні ідеї, зокрема: «граматичне речення не тотожне логічному судженню», «члени речення і частини мови – історично рухомі категорії, що органічно пов'язані із зміною структури речення в цілому», «загальна тенденція формування синтаксичної будови індоєвропейських мов – диференціація членів речення і частин мови у структурі речення» та ін. [9, с.32-34]. О.Білодід також розглядає та аналізує вчення мовознавця про частини мови, зазначаючи, що «доля потебніанського вчення в історії вітчизняного мовознавства складна». Дослідник доходить висновку, що граматична концепція О.Потебні – «це вдалий синтез філософії мови і чистого мовознавства. Саме ці дві лінії наукового пошуку відіграли вирішальну роль у формуванні О.Потебні як ученого, саме з них виникло його граматичне вчення» [9, с.42].

Проблеми естетичної концепції О.Потебні стали предметом дисертаційного дослідження Ю.Тенянка. У праці розкривається значення естетичної концепції, яку О.Потебня послідовно проводить у всіх своїх творах. У зв'язку з цим, з одного боку, аналізуються його погляди на співвідношення пізнавального і творчого аспектів мистецтва, евристичне значення аналогії «слово – твір мистецтва» для розкриття структури художнього образу, а з іншого – висвітлюється внесок мовознавця у розкриття історичних закономірностей розвитку мистецтва у його зв'язках із міфологією, релігією, наукою. Дослідник доходить висноку, що ідеї О.Потебні мають теоретичну та практичну значущість у таких аспектах: «по-перше, для розробки проблем художнього відображення дійсності, типізації, естетичних основ творчого методу; по-друге, для розробки проблем сприймання мистецтва та розкриття механізмів дії художніх образів та

естетичного виховання; по-третє, для дослідження співвідношення різних форм суспільної свідомості, зокрема міфології, мистецтва, науки; по-четверте, для боротьби проти ідеалістичних концепцій в естетиці» [59, с.18].

Першим дослідником фольклористичної концепції О.Потебні став М.Дмитренко. У його кандидатській дисертації розглядаються погляди вченого на походження фольклору та закономірності його розвитку, подається широка інтерпретація вчення О.Потебні у галузі поетики фольклору, визначається місце лінгвіста в історії науки про народну творчість, його теоретичний внесок у вітчизняну та світову фольклористику. М.Дмитренко зазначає, що «світогляд О.Потебні став вихідною теоретичною базою його фольклористичної концепції як складової частини його поглядів на процес загальнолюдського духовного розвитку» [16, с.5]. У своїй докторській дисертації дослідник присвятив О.Потебні третій розділ «Психологічна школа», у якому висвітлено фольклористичну концепцію мовознавця як засновника школи, його ставлення до міфологічної школи, до теорій запозичення; розкрито вчення лінгвіста про слово, образ, символ, народнопоетичну символіку. М.Дмитренко зазначає, що «О.Потебня був основоположником таких напрямів досліджень, як етнолінгвістика, лінгвофольклористика, психофольклористика». Міфологічну концепцію О.Потебні дослідник вважає «оригінальним вченням, яке лягло в підмурівок подальших досліджень міфу в Україні» [17, с.20-21].

Спадщина О.Потебні привертає увагу й педагогів. Так, предметом дисертаційного дослідження Н.Зайченко стали провідні педагогічні ідеї та зміст науково-просвітницької діяльності мовознавця [19]. Учена аналізує стан дослідження феномена педагогічної персоналії О.Потебні, визначає фактори, що обумовили формування особистості мовознавця, обґрунтовує провідні педагогічні ідеї та визначає найважливіші духовно-культурні цінності виховання особистості у вченні О.Потебні. Дослідниця вважає, що «науково-педагогічну спадщину О.Потебні і його внесок у розробку освітньої проблематики необхідно розглядати у контексті розвитку української педагогічної науки ХІХ століття... Аналіз біографії і спадщини О.Потебні дозволяє збагатити й модифікувати уявлення

про історико-педагогічний процес, сприяє його новому осмисленню й розумінню, окреслює нові грані й духовні цінності освітнього процесу» [19, с.7]. У праці розкрито найважливіші напрями науково-просвітницької діяльності О.Потебні: науково-педагогічний, загально-дидактичний, громадсько-просвітницький. Також подається періодизація творчості О.Потебні, яка дозволила ґрунтовніше розкрити його діяльність та її напрями [19, с.11]. Автором описано основні принципи педагогіки О.Потебні: гуманізм, народність виховання, антропоцентричність, соціокультурна детермінованість, реалізм та ін. Н.Зайченко доводить, що «феномен педагогіки О.Потебні інтегрує у собі самобутню педагогічну позицію, особистісне бачення духовно-ціннісних засад поступу людства, аксіології освіти як фактора становлення особистості людини і розвитку цивілізації, практику викладання, досвід самореалізації і самоактуалізації» [19, с.10].

Науковій спадщині О.Потебні присвячено також низку монографій. (О.Пресняков «Слово, думка, образ», «Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни»; О.Білодід «Граматична концепція О.Потебні»; В.Франчук «Александр Александрович Потебня»; Ю.Вільчинський «Олександр Потебня як філософ» та ін.).

Отже, наукові ідеї О.Потебні певною мірою враховуються в процесі навчально-виховної роботи в сучасних закладах освіти. Провідні положення його філологічної концепції дедалі більше цікавлять сучасних науковців.

На сучасному етапі становлення національної української школи перед педагогами постає чимало проблем, пов'язаних із удосконаленням методів та прийомів навчання. У зв'язку з цим нам вбачається не тільки актуальним, але й необхідним використання філологічної спадщини О.Потебні у процесі підготовки педагогічних кадрів.

Зазначимо, що серед причин, що гальмують упровадження спадщини О.Потебні в сучасну педагогічну практику можна вважати необізнаність із спадщиною мовознавця; Причинами необізнаності педагогів-практиків з творчістю О.Потебні вважаємо такі:

- складний науковий стиль викладу праць О.Потебні;

- відсутність достатньої кількості примірників у бібліотеках шкіл, вищих навчальних закладів;

- відсутність орієнтації викладачами-словесниками і методистами студентів на самостійне опрацювання наукової спадщини О.Потебні;

- відсутність методичної літератури щодо рекомендацій впровадження його ідей у педагогічну практику.

Змістовий аспект роботи передбачає використання ідей О.Потебні в навчальному процесі дошкільних навчальних закладів. Наведемо приклади занять для дітей різних вікових груп.

Тема: « Бережіть рідний край »

Мета: ознайомити дітей із назвою рідного краю, міста, в якому народилися; дати знання про те, що люди, які живуть в Україні, - це український народ (українці) і розмовляють вони українською мовою; продовжувати розвивати в дітей образне сприймання, діалогічне мовлення; ознайомити з віршем про Україну; засобами художнього слова формувати уявлення про красу природи рідного краю; вчити дітей за допомогою прийому примокуювання пальцем малювати ягоди калини; розвивати самостійність, акуратність, вміння оцінювати свій малюнок і малюнки інших дітей; виховувати естетичний смак, вміння милуватися намальованим, отримувати естетичну насолоду, інтерес; викликати почуття любові до рідного краю.

Матеріал: лялька в українському костюмі, карта України, вірш про Україну, гуаш червоного кольору, папір, пензлики, посуд для вмочування пальчика, ємність для води, серветки.

Хід заняття:

Вихователь.

- Добрий день, діти.
- - Добрий день.

Вихователь. Малята сьогодні до нас завітали гості давайте з ними привітаємося.

Діти. «Доброго ранку!»

Мовим за звичаєм.

Доброго ранку

Всім вам зичимо.
Щастя й здоров'я вам
Кожної днини,
Миру і злагоди
Вашій родині!

Вихователь. Діти напевно ви здогадались, що сьогодні у нас буде незвичайне заняття. Ой хто це стукає у двері(заходить лялька Наталка).

Доброго дня малята!
Добрий день.
Я Наталка – українка,
Чорні коси у вінку.
Вишиту сорочку маю
І спідничку ось таку.

Вихователь. Діти подивіться як святково вдягнена лялька Наталка. Давайте розглянемо її вбрання.

Дидактична гра « У гості завітала лялька Наталка»

Мета: вчити дітей називати український одяг,розвивати вміння дітей зустрічати гостей; виховувати гостинність.

Матеріал: лялька в українському національному одязі.

Вихователь пропонує дітям розглянути ляльку. Діти закріплюють назви елементів костюма,розглядають сорочку, спідницю, віночок.

Вихователь запитує у дітей:

- Як називається одяг у який одягнена лялька Наталка?
- Як називається наша країна?
- Як називає себе Наталка?
- Якого кольору спідниця?
- Якими кольорами вишита сорочка?

Вихователь. А для чого ти до нас завітала?

Наталка. Допоможіть мені будь ласка (дає вихователю згорнуту карту)

Вихователь. Що це ти нам принесла?

Наталка. Я принесла карту. Хочу, щоб ви познайомили дітей з нашою країною.

Вихователь. Діти,а ви хочете поринути у подорож нашою країною?

Діти. Так

Вихователь. Погляньте, діти на карту: товстою червоною смужкою позначено кордони нашої країни, бачите, яка вона велика. А як називається наша країна, хто знає?

Діти. Наша країна називається Україна.

Вихователь. Так, правильно. А люди які живуть в Україні називаються українцями, українським народом, мова якою ми розмовляємо – українська. А зараз послухайте віршик про нашу Україну.

Україна – це небо блакитне,
А в тім небі зірки золоті,
Сяють нам з високості привітно
Ці два кольори, ніжні й прості.

Україна – це жовта пшениця
І блакитні волошки у ній.
Гей як любо кругом – подивися,
В цій країні коханій моїй!

У горі небозвід оксамитний,
А внизу колосисті поля.
Край наш рідний, край наш привітний,
Рідне небо і рідна земля.

Вихователь. Діти, які нові слова ви почули у віршику?

Діти. Рідний край, Україна.

Вихователь. Молодці, діти, рідним краєм називають те місце, де людина народилась і живе. Для нас нашим рідним краєм є місто Іршава. (Діти хором повторюють нові слова)

Вихователь. Молодці, діти, а зараз Наталка пропонує нам відпочити.

Фізхвилинка

Маленькі наші ніжки, та знають свою путь.

На службу Україні,
Як виростуть, підуть.

(Діти марширують на місці)

Маленькі наші руки,
Та кріпнуть і ростуть.

На службу Україні,
Всю працю віддадуть.

(Діти піднімають руки вгору і опускають до плечей)

Дитячі в нас серденька,

Та щирі в них чуття,
Любити Україну
Будуть ціле життя.

(Діти прикладають руки до сердечка, а потім розводять руки в сторони)

Вихователь. Діти у кожного народу є свої символи, обереги – рослини, речі, дерева. Це рушник, хліб, сіль, вінок. А дерева символи – це дуб, верба, калина, барвінок та інші. А зараз давайте розглянемо картину на якій зображена калина.

- Діти якого кольору її ягідки?

- Якої вони форми?

- На чому вони ростуть?

Давайте намалюємо для нашої Наталки подарунок – «калину». У цьому нам допоможуть наші пальчики. Подивіться на аркуші паперу зображена гілочка, але на ній немає ягідок калини, тому наш малюнок незавершений. Я беру фарбу червоного кольору і прикладаю пальчик до паперу і в мене виходять маленькі ягідки. А тепер ви самостійно спробуйте повторити те що вам показала. Тільки ви намалюйте багато маленьких ягідок, щоб у нас вийшла гілочка з калиною.

Самостійна робота дітей.

Вихователь. Молодці ну що всі закінчили, а зараз поки наші роботи підсохнуть поговоримо, що вам найбільше запам'яталось на занятті?

Діти. Мені запам'яталось, що ми розповідали про Україну і розглядали її на карті. А як називаються люди які живуть в Україні? Як називається наше місто? А що ми сьогодні малювали? Наші роботи вже підсохли давайте їх розглянемо. Ой як ви гарно попрацювали. Молодці діти, але мені пора повертатися додому. До побачення. (Діти прощаються з вихователем та Наталкою).

Тема: «Три ведмеді»

Мета: Розвивати творчий потенціал дитини, образність мовлення, вміння самостійно розв'язувати проблеми, логічно та образно мислити, класифікувати предмети, порівнювати. Активізувати мовлення, формувати вміння висловлювати свою думку та обґрунтовувати її, розвивати творче мислення, уяву та фантазію дітей, тренувати пам'ять. Виховувати інтерес до казок, емоційну культуру, доброзичливість, взаємодопомогу.

Матеріал: ілюстрації до казки «Три ведмеді», набір геометричних фігур, лічильні палички, перфокарти, предметні картинки.

Хід заняття:

— Діти, чи любите ви мандрувати?

— Перш ніж вирушити у мандрівку, нам потрібно виконати випробувальні завдання:

Гра «Продовж речення».

– Таня, Катя, Юля, Оксанка — це

– Клен, береза, тополя, ялинка — це ...

– Ромашка, лілія, троянда, жоржина — це...

– Метелик, муха, оса, мураха — це ...

– Я запрошую вас у казку «Три ведмеді».

– Дівчинка Маша вирішила піти у ліс. (*Звертаю увагу дітей на картину*)

- По якій доріжці вона піде: не по звивистій і не по синій?

– Чому Маша не може піти по синій доріжці?

– Яка з доріжок найширша?

– Яка доріжка довша: червона чи жовта? Чому?

– Що Маша побачила зліва від доріжки? Що – справа?

– Уважно розгляньте героїв казки.

– Хто тут зайвий?

– Що б змінилося, якби у казці було ще одне ведмежатко–донька?

– Хто з ведмедів найстарший? Хто наймолодший?

– Хто старший за Мишка, а молодший за Михайла Потаповича?

Логічні задачі та запитання:

1. На ялинці дві гілки. На одній гілці достигло 2 яблука, а на другій 1. Скільки яблук достигло на ялинці?

2. Зайчата граючись, заховалися за кущик. Із-за куща було видно 4 вушка. Скільки зайчиків заховалося за кущем?

3. Мама зайчиха для своїх 2 зайчат дала на обід 1 морквинку, розрізавши її порівну на дві частини. Скільки розрізів зробила мама?

4. У білочки було 6 горішків. Усім своїм діткам вона дала по 2 горішки. Скільки діток у білки?

5. Білченята так стрибали по гілці, що вона розламалася у 2 місцях. Скільки частинок утворилося?

6. У лісі росли ялинки. Порахуйте скільки трикутників на кожній ялинці?

— На якій ялинці трикутників найбільше? На якій – найменше?

Фізхвилинка:

Гра «заборонений рух».

Гра «Чарівні кільця».

Розмістіть геометричні фігури так, щоб всі фіолетові фігури знаходились в червоному колі, а всі квадрати – у зеленому.

– У нашій казці є зайвий герой: дівчинка-ведмежатко. Побудуйте меблі для неї.

Вправи з лічильними паличками.

– Побудуйте квадрат.

– Перемістіть лічильну паличку так, щоби квадрат перетворився на стільчик.

– Перемістіть лічильну паличку так, щоби квадрат перетворився на стіл.

– Перемістіть лічильну паличку так, щоби квадрат перетворився на відкриту коробочку.

– Повернувшись з лісу додому, Маша розповіла бабусі і дідусеві про все, що вона бачила в лісі. Відгадайте про кого розповідала Маша.

Гра «Відгадай картинку».

Діти відгадують назви картинок, запам'ятовуючи їх послідовність.

Гра «Пригадай послідовність картинок».

– Про що перше розповіла Маша?

– Яка картинка була другою?....

Наша мандрівка закінчилась. Чи сподобалась вона вам? Що сподобалось найбільше? Мені з вами теж було приємно мандрувати, тому що ви були уважні та старанні.

Тема: «Солом'яний бичок»

Мета: Розвивати в дітей творчість та образність мовлення, вміння виявляти послідовність дій, узагальнювати поняття, доводити свої міркування, знаходити закономірність у ряді предметів, увагу, уяву. Закріплювати знання про порядкову лічбу, геометричні фігури.

Матеріали: ілюстрації до казки, математичні набори, візерунки, кольорові олівці.

Хід заняття:

— Діти, чи подобаються вам казки? Дайте відповіді на запитання і ми побачимо, хто більше знає казок.

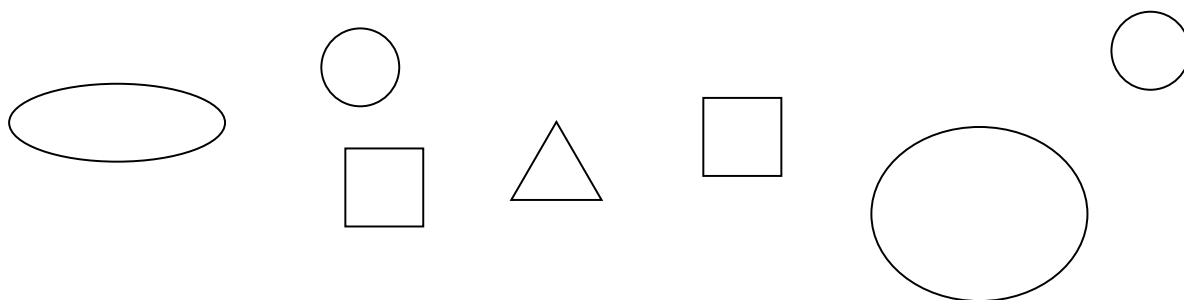
1. Розумова гімнастика.

- Хто за ріпкою?
- Засіб пересування Баби Яги.
- Де жила мишка-шкряботушка і жабка-поквакушка?
- У яких казках зустрічається число сім?
- Покупка Мухи-Цокотухи.
- Втікач від зайця та ведмедя.
- Віслючок – друг Вінні-пуха.
- Тварина, яка допомогла бабі та дідові розбагатіти.

— Сьогодні ми з вами помандруємо в казку «Солом'яний бичок».

2. Відкрийте свій зошит і заштрихуйте Солом'яного бичка відповідно до зразка – допоможіть йому обідраний бік залатати.

3. Перетворіть геометричні фігури на героїв казки.

4. Гра «Що було спочатку, а що потім?»

— Розгляньте ілюстрації до казки та визначте послідовність подій у казці.

— Які подарунки подарували звірі Дідові і Бабі.

5. Завдання: Порахуйте та запам'ятайте скільки якої птиці пригнала Лисиця.

Тема «Пан Коцький»

Мета: Розвивати у дітей творче мислення, уяву та фантазію; вміння класифікувати та групувати предмети; вміння орієнтуватись у просторі; розвивати дрібні м'язи пальців. Закріплювати склад числа. Активізувати мовлення. Виховувати інтерес до казок, емоційну культуру.

Матеріал: контурні зображення тварин, олівці, перфокарти.

Хід заняття

– Сьогодні я знову запрошую в казку. Відгадайте яку.

Прибігає Заєць назад та й хвалиться:

– Ховайтеся, казала Лисиця, бо він як прийде, то розірве вас!

Вони й почали ховатися: Ведмідь лізе на дерево, Вовк сідає під кущем, Кабан заривається у хмиз, а Заєць лізе в кущ.

Коли це веде Лисиця свого пана Коцького. Доводить до стола, а він побачив, що на столі м'яса багато, та й каже:

– Ма – у!.. Ма – у!.. Ма – у!..

– Чи впізнали ви казку? З якої казки уривок?

Завдання: обведіть по контуру героїв казки. (Діти обводять по контуру зайця, кабана, вовка, ведмедя, лисицю)

– Назвіть тварин, що дивляться праворуч.

– Які тварини дивляться ліворуч?

– Розфарбуйте найбільшу тварину.

– Розмістіть 5 жолудів так, щоб зліва від Кабана було на 1 жолудь більше.

– Розмістіть 3 морквинки так, щоби справа від Зайця було на 1 морквинку менше.

– Якого героя ще не вистачає?

– Проведіть лінії під диктовку і ми зустрінемося з головним героєм казки.

Графічний диктант «Кішка».

Діти працюють у зошитах в клітинку. Читаю завдання, діти виконують його, креслячи ламану лінію. Якщо вони були уважними та виконали правильно всі завдання – ламана утворює зображення kota.

3-униз, 1-ліворуч, 3-вверх, 2-ліворуч, 3-униз, 1-ліворуч, 6-вверх, 1-ліворуч, 1-вверх, 1-ліворуч, 5-вверх, 2-праворуч, 1-униз, 3-праворуч,

1-вверх, 2-праворуч, 5-униз, 1-ліворуч, 3-униз, 1-праворуч, 1-вверх, 1-праворуч, 1-вверх, 7-праворуч, 1-униз, 1-вверх, 1-униз, 1-вверх, 6-униз, 1-ліворуч, 1-униз, 9-ліворуч, 1-вверх, 1-ліворуч, 1-вверх, 9-праворуч, 1-вверх, 9-ліворуч.

Завдання: Придумай риму до слова.

Зайчик – пострибайчик.....

Кабан –

Ведмідь –

Лисичка –

Вовчик –

Кіт –

Фізкультхвилинка.

Гра «Хто надіслав телеграму».

– У казковому лісі була пошта. Казкові герої спілкувалися за допомогою телеграм. Скажіть, хто з казкових героїв міг надіслати цю телеграму:

«Обід готовий. Приходь вихвалитися своїм чоловіком».

– Придумайте інші телеграми від звірят.

Гра «Що кому?»

З'єднай картинки лініями за зразком.

– Як називаються страви приготовлені з м'яса? З борошна? З молока?

Завдання: Об'єднай предмети в групи. Дай назву кожній групі.

Робота з перфокартами: Назви ознаку, що об'єднує кожну групу предметів.

Казкова вікторина. Загадай назву казкового героя.

(Діти по черзі загадують казкових героїв позначених на картинках знаком запитання, не називаючи їх та з якої вони казки.)

– Наша мандрівка в казку закінчилася. Що вам вдалося під час мандрівки? Які виникали труднощі під час виконання завдань?

Тема «Весняні новини»

Мета: продовжувати формувати вміння дітей будувати діалог в уявних ситуаціях, будувати розповіді-повідомлення; закріпити вміння будувати прості та складні речення із сполучниками, граматично правильно змінювати в них слова. Збагачувати кількісний склад лексики прикметниками, вправляти у підборі порівнянь, активізувати словник словами ввічливості. Продовжувати знайомити дітей з професіями журналіста, телеведучої; закріпити знання про ознаки весни. Розвивати мовлення, мислення, творчу уяву, пам'ять, спостережливість. Виховувати самостійність, відповідальність, вміння слухати один одного, працювати в групі, парі.

Хід заняття:

I. Організаційний момент. Мотивація.

Вихователь. Діти, пам'ятаєте нашу з вами подорож до кіностудії? З ким ми познайомились? Ви дуже сподобались режисеру телешоу «Маленькі зірки». Як думаєте чому?

Ви дійсно розумні, кмітливі, веселі, талановиті і виховані. Саме тому нам запропонували прийняти участь у зйомках нової телепередачі «Весняні новини».

II. Актуалізація знань

Вихователь.

- Що на вашу думку потрібно для того, щоб передача була цікавою?

- Що ви знаєте про професію журналіста, ведучої?

- Яким має бути журналіст(ведуча)? Якою повинна бути їх мова?

Щоб мова була чіткою, гарною вони завжди виконують різні мовленнєві вправи. Тож спробуємо виконати такі вправи і ми.

Вправа «Намісто для весни»

Вихователь. Весна так до нас поспішала, що розсипала своє намисто. Кожна намистинка – це гарне слово про неї та її друзів. Чим більше слів назвемо, тим краще буде намисто.

Весняна квітка яка?

Весняний дощ який?

Весною повітря яке?

Тварини навесні які?

Вправа «Підбери гарне слово» (картина «Весна»)

- Квітка ніжна немов ...
- Трава мов.....
- Кущ калини немов....

Вправа «Ланцюжок ввічливих слів»

Вихователь. Як журналіст має звертатися до співрозмовника? Пропоную побудувати ланцюжок ввічливих слів (доброго ранку, доброго дня, доброго вечора, здрастуйте, до побачення, будьте здорові, пробачте, дякую, спасибі, будь ласка, дозвольте потурбувати, смачного, на добраніч, радий вас бачити, приємно зустрітися, було приємно поспілкуватися, хай вам щастить, щасливої дороги, мої вам вітання тощо)

III. Пізнавальна діяльність

Вихователь. Як ви вважаєте, де ми можемо дізнатися про весняні новини?

Про що можна дізнатися весною в саду, на городі, на полі, на квітнику?

Вправа «Інтерв'ю». Робота в парах.

Вихователь. Уявіть, що ви прийшли до весняного саду (на город, на квітник). Що ви там побачили, кого зустріли? Одна дитина виконує роль журналіста, інша перевтілюється в образ пташки, дерева, квітки тощо.

Орієнтовний діалог (журналіст-дерево)

- Скажіть, будь ласка, що змінилося у вашому житті з приходом весни?

- Моє коріння стало міцнішим. На гілочках з'явилися бруньки.

- Який у вас настрій? Чому?

- У мене гарний настрій, тому що сонячні промінчики дарують мені своє тепло, а весняний дощик напоює корінчики смачною водою.

- Скажіть, а про що ви мрієте?

- Я мрію, щоб на моїх гілочках з'явилися зелені листочки і гарні, ніжні квіти, щоб соловейко, який прилетить помилуватися моєю красою, подарував мені свою чарівну пісню.

- Ваші мрії обов'язково здійсняться. Дякую за відповіді. Приємно було поспілкуватися.

Вихователь. Діти, ви дізналися багато нового, знаєте, що цікавого відбувається весною у полі, в саду, на квітнику, на городі. Тож тепер ми можемо розповісти ці новини глядачам. Запрошую всіх до участі у телепередачі "Весняні новини".

Робота в групах. (діти об'єднуються в групи відповідно до обраної картинки-позначки). Вихователь пропонує дітям опорні схеми.

Діти готують розповіді-повідомлення «Новини саду», «Новини городу», «Новини квітнику» тощо.

Один представник групи розповідає, інші учасники доповнюють.

VI. Оцінно-контрольна діяльність

Як ви вважаєте, чи сподобалася глядача телепередача «Весняні новини»?

Чи сподобалось вам бути в ролі журналістів?

Кого з своїх друзів ви можете назвати гарним ведучим? Чому?

У якій телепередачі хотіли б взяти участь?

Тема: «Кривенька качечка»

Мета: розвивати логічне та образне мислення дітей, пам'ять, увагу, дрібну моторику руки. Закріплювати знання про порядкову лічбу, склад числа, вміння робити прості арифметичні обчислення. Виховувати інтерес до казок, емоційну культуру, доброзичливість, взаємодопомогу.

Матеріали: ілюстрації до казки «Кривенька качечка», комп'ютер, зошити, олівці, перфокарти.

Хід заняття.

— Чи любите ви казки? Що це таке казка? (Художній твір, в якому трапляються дива.)

Сьогодні у нас теж трапилось диво, ми будемо навчатися у казці, а якій відгадайте:

— У героя казки, замість одягу пір'я. Так вірно це «Кривенька качечка».

— Перелічіть головних героїв цієї казки.

– Розв’яжіть задачку про качечку.

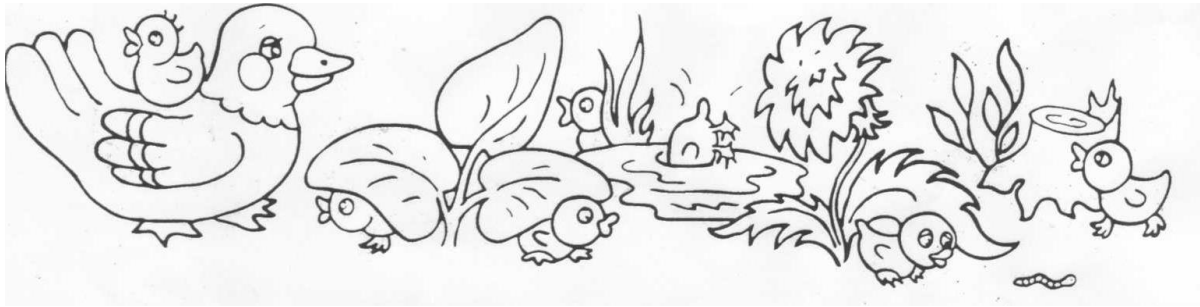
Бігло до річки трое каченят,

Поруч із ними мама малят.

Дуже вони захотіли попити,

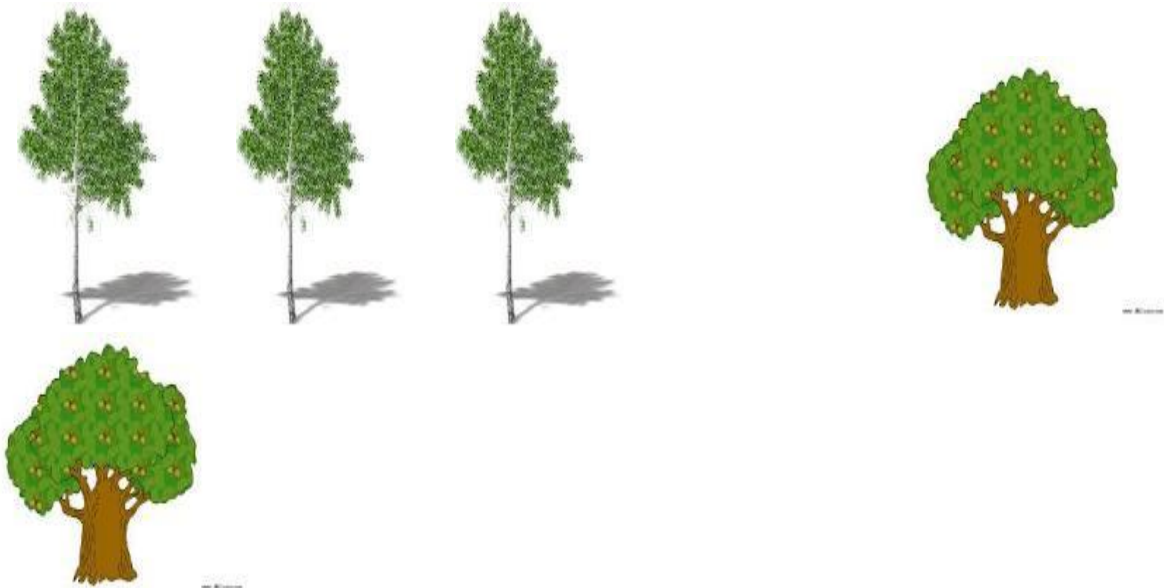
Скільки їх разом, будеш лічити.

Завдання: Полічи всіх каченят на малюнку. Розфарбуй каченят під листками.

– Куди ходили Дід та Баба. (У ліс по гриби)

- Чого у лісі більше – кленів чи дерев?

Завдання:

- Скільки дерев на малюнку?
- Якої породи дерево за рахунком третє?
- Назви п'яте дерево.
- Намалюйте під другим деревом 2 грибочки, а під п'ятим – на один грибочок більше.
- Яких дерев більше? Що потрібно зробити, щоб дерев стало порівну?

Завдання в зошитах: домалюй другу половинку кожного грибочка, заштрихуй їх по різному.

- Що відбувалося у будинку Діда та Баби, поки їх не було дома? (Качечка, знімаючи своє пір'я перетворювалася на дівчину....)

Логічні задачі та запитання:

1. Що важче 1 кг пір'я чи 1кг заліза?
2. Без чого не можна спекти хліба?
3. У будинку було два кухлі для води. В один кухоль дівчина налила 5 л води, а в інший – 3. Скільки літрів води принесла дівчина? У якому кухлі води більше? Наскільки?

Гра «Прибери в кімнаті».

Уважно подивіться і скажіть, що лежить не на своєму місці.

- Чому дівчина образилася на Діда та Бабу? Хто допоміг їй перетворитися знову на качечку?

Тема: «Попелюшка»

Мета: формувати та розвивати пізнавальний потенціал дитини, вміння вибирати потрібну інформацію для самостійного розв'язання проблем, вміння логічно та образно мислити, вміння дітей читати прості схеми. Активізувати мовлення, формувати вміння висловлювати свою думку та обґрунтовувати її, розвивати творче мислення, уяву та фантазію дітей. Виховувати інтерес до казок, емоційну культуру, доброзичливість, взаємодопомогу.

Матеріали: декорації до казки «Попелюшка»; перфокарти, кольорові олівці, набір геометричних фігур, логічні задачі та запитання.

Хід заняття

1. Розумова гімнастика:

Гра – конкурс: «Хто більше впізнає героїв казок».

1. Наречений Царівни-жаби.

1. Дівчинка, що загубила туфельку.

2. Друг Мальвіни.

3. Домашня тварина, із за якої дід прогнав усіх із дому.

4. Хлопчик, якого врятували гуси.

5. Віслучок – друг Вінні-піха.

6. Баба з хатинки на курячих ніжках.

7. Тварина, що вигнала з хати Козу – Дерезу.

8. Сліпий товариш лисиці Аліси.

9. Друг Баби Яги.

– Сьогодні ми з вами помандруємо в казку «Попелюшка» та допоможемо їй виконати всі завдання, щоб вона змогла потрапити на бал.

Кімната прикрашена декораціями казки. Попелюшка-дитина працює біля печі, а вихователь переодягається в Злу Мачуху.

2. Гра «Добери одяг».

– Ми збиратимемось на бал, а ти підбери нам одяг для маскараду. На маскарад ходять у гарних сукнях, фраках, святкових костюмах. Розгляньте одяг та викладіть шнурок так, щоб маскарадний одяг опинився у колі, а весь інший – за ним.

Мачуха перевіряє правильність виконання завдань та дає інше.

3. Гра «Придумай і намалюй прикрасу до святкової сукні».

4. Гра «Збери намисто».

– У мене (Злої Мачухи) розірвалося намисто та розсипалось по кімнатах. Порахуй та запам'ятай скільки яких намистинок розсипалось у кожній кімнаті.

– Скільки великих намистинок у першій кімнаті?

– Скільки зелених намистинок у другій кімнаті?

– Яких намистинок більше у третій кімнаті...

Мачуха прощається з дітьми та вирушає на бал, а Попелюшка засмучується, що не може потрапити туди.

Фізкультхвилинка.

5. Гра «Розвесели Попелюшку».

Попелюшка сидить на стільці, а діти по черзі намагаються її розвеселити (за допомогою міміки, жестів, поз). Хто розвеселить, міняється з Попелюшкою місцями і т.д.

Вихователь з'являється в образі Доброї Феї та просить допомоги навести лад у кімнаті.

6. Гра «Паралельний рахунок».

Діти одночасно рахують помідори, горох, ананаси, запам'ятовуючи їх кількість. Виграє той, хто порахує без помилок.

7. Гра «Домалюй чашечки».

– Знайдіть закономірність в кожному стовпчику та домалюйте чашечки, яких не вистачає. (Перфокарти).

8. Гра «Склади з геометричних фігур карету».

– Уявіть себе Попелюшкою та побудуйте карету з геометричних фігур, в якій би ви хотіли поїхати на бал.

9. Гра «Проведи Попелюшку до палацу» (за схемою).

Фея просить дітей допомогти Попелюшці потрапити до палацу та «зникає».

10. Логічні задачі.

- З якого овоча зробила Добра Фея карету для Попелюшки?
- Скільки потрібно мишей, щоб запрягти в карету 3 пари коней?
- Ким був раніше кучер?
- Попелюшка вирушила з дому о 7 годині, а приїхала на бал о 9 годині. Скільки годин вона була у дорозі? Скільки часу у неї залишиться пробути на балу?

В кінці заняття Попелюшка дякує дітям за допомогу.

Тема: «Вчимось читати з казкою»

Мета: Удосконалювати навички читання, вміння утворювати слова з звуків, літер, складів, знаходити пропущені літери у слові, записувати слова. Розвивати мислення, увагу, пам'ять, фонематичний слух.

Матеріал: Слова надруковані на картках; слова зашифровані картинками; склади; кольорові олівці; ручки.

Хід заняття

1. Розумова гімнастика.

У Квітковому місті відбувся конкурс «Чи знаєш ти казку?». Як не дивно, найбільше казок прочитав Незнайко. Але в кожній із них припустився помилки. Виправте їх.

«Снігова принцеса»

«Вовк і семеро кошенят»

«Зелена шапочка»

«Великий і Карлсон»

«Спляча принцеса»

«Гидке курча»

«Четверо поросят»

2. Бачу, що ви знаєте казки. Сьогодні я вам розповім казку, але без вашої допомоги мені не обійтися. Допоможете мені? (Розповідаю дітям казку, а вони читають слова надруковані на картках. За кожне, правильно прочитане слово, отримують заохочувальний бал).

– В одному казковому лісі ... жили хто? /пропоную дітям прочитати слова(зебра і заєць). У них був ... що? (сад). В саду у зебри росли... що? (квіти, трава)ю а заєць вирощував там ... що? (горох, груші, вишні та сливи). Одного разу заєць одягнув ... що? (штани, шапку і туфлі) і пішов в гості до ... кого? (білки).

3. Заєць вирішив взяти білці гостинці.

1) Прочитайте слова зашифровані картинками і дізнаєтесь, які гостинці приніс заєць білці.

(Діти складають слова: горіхи, гриби).

2) Завдання з перфокартами: складіть слова з перших звуків кожної картинки і намагайтеся, що вийшло.

4. Ви читали слова зашифровані картинками, а шифром до цих слів будуть не картинки, а цифри.

Дидактична гра «Зашифровані слова».

Фізкультхвилинка.

Пригадайте діти вмиль,
Як вода в струмку дзвенить.

Джр! – Джр! – Джр! – Джр!

Як шумлять у птаха крила:

Ш – ш – ш – ш – ш

Вітер з гаєм розмовляє:

Ш – ш – ш – ш – ш

Поміж гілочок гуляє:

Ш – ш – ш – ш – ш

І ми трошки пошуміли від роботи відпочили.

5. Сьогодні я отримала телеграму від героя української народної казки. Відгадайте, хто надіслав її?

Телеграма: «Загубив рукавицю, іду шукати».

– Впишіть у клітинках назви всіх персонажів казки «Рукавичка».

Л					
---	--	--	--	--	--

К				
---	--	--	--	--

З				
---	--	--	--	--

М			
---	--	--	--

В						
---	--	--	--	--	--	--

В			
---	--	--	--

Ж			
---	--	--	--

6. Лісові звірі дуже хотіли навчитися читати і писати. Але в них не було книг і аркушів, на яких вони б записували слова. Тому вони писали на маленьких клаптиках паперу. Подув сильний вітер і аркуші розлетілися. Допоможіть звірятам скласти слова з двох половинок.

1) Колективна гра «Хто більше складе слів зі складів».

2) Індивідуальна робота: зафарбуй слова, що утворилися, одним кольором.

–Сьогодні ви допомогли мені розповісти казку, а лісовим звірятам зібрати склади у слова. Ви довели, що знаєте багато казок і завжди можете прийти на допомогу будь-кому.

Тема: Врятуємо півника

Мета: продовжувати вчити дітей утворювати нові слова за допомогою суфіксів пестливості, добирати назви дитинчат тварин. Спонукаючи дітей правильно вживати закінчення іменників в родовому відмінку однини. Вчити дошкільників утворювати присвійні, відносні прикметники від іменників. Удосконалювати мовленнєві навички вихованців щодо утворення складних речень зі сполучниками а, тому що, уточнювати уявлення про осінні зміни в природі. Збагачувати словник дошкільників формами ввічливих слів Розвивати навички зв'язного мовлення дітей під час складання творчої розповіді. Виховувати бажання допомагати, бути чемними.

Обладнання і матеріал: звуковий запис «Лист Котика»; предметні картинки зі зображенням тварин; площинне зображення листя дерев; сюжетні ілюстрації про осінь; шишка, пеньок, конверти зі завданням.

Попередня робота: читання художніх творів В. О. Сухомлинського «Навіщо кажуть спасибі», «Скажи людині доброго дня»; дидактична гра «Побажання добра»

Хід заняття:

Вихователь. Я дивлюся на вас, які ви всі гарненькі мов квіти, росою уміті, як сяють ваші оченята.

Психогімнастика «Квіти прокидаються»

Квіти прокидаються
Відкривають пелюстки
Вітер дихнув легенько
Пелюстки хитнув тихенько
Сутеніє і квіти
Затуляють пелюстки

Тихо засинають, голівками хитають .

Вихователь. Послухайте, дітки, що це за звук ? Це до нас прийшов лист. А від кого ви здогадайтеся.

Пісенька Півника

- З якої казки цей герой

- Так , це герой з казки « Котик та півник »

Послухаємо електронний лист.

Дорогі діти! Допоможіть мені, будь ласка врятувати мого друга Півника. Лисичка відпустить його тільки тоді, якщо ми виконаємо її завдання

- Що ж спробуємо допомогти котику визволити його друга із біди? - Вирушаємо в подорож до лисиччиної хатинки .

Діти подивіться ми з вами опинилися в лісі А в лісі може бути багато стежок.

До кого я доторкнуся гілочкою, той і відповідає

Дидактична гра «Стежка яка?»

Рівна-рівнесенька, довга-довгесенька; коротка –коротесенька; пряма-прямесенька; крива-кривесенька.

Всі знають, що в лісі живуть багато звірів, які залишають на лісових стежинка свої сліди. Давайте розглянемо ілюстрації диких тварин і спробуємо з'ясувати, чиї сліди можна побачити в лісі.

Дидактична гра «Чиї сліди»

(Сліди ведмедя-ведмежачі, сліди зайця- заячі; сліди лисиці- лисячі; сліди вовка- вовчі, сліди лося- лосячі; сліди мишки- мишачі; сліди білки – білячі).

Вихователь. Рухаємося далі по лісу. Щоб дістатись до лисиччиної хатки, потрібно бути дуже уважними, щоб не заблукати в лісі, адже він великий, і не завжди безпечний для прогулянок.

Дидактична гра «Чого багато в лісі»

(Дерево-дерев, гриб- грибів, стежка- стежок; тварина- тварин; комаха – комах; куц- куців; квітка- квітів).

Вихователь. Діти, погляньте, хтось загубив листочки на стежці, а як вони називаються, ви дізнаєтесь, коли пограєте в гру«З якого дерева листочок?»

Дидактична гра «З якого дерева листочок?»

(Листочок з клена – кленовий, з дуба- дубовий; з каштана – каштановий; з берези – березовий)

А ось і завдання від лисички, потрібно визначити послідовність дій зображених на картинках(наприклад: спочатку була ніч, а потім настав ранок)

Дидактична гра «Що спочатку, а що потім».

- Листочки були зеленими – листочки пожовтіли.

- Пташенята полетіли у теплі краї –пташенята вирости.

- Пішов дощ –з явилися калюжі.

- Листочки впали на землю –подув вітер.

Вихователь. Діти , подивіться, хтосьзверхукидається шишками!

-Хто це може бути? (Білка).

Дидактична гра «Малюки тварин»

Вихователь. У білки, як усіх інших тварин є дитинчата, які люблять гратись, спробуємо їх назвати. У кого шишка в руках, той і відповідає.

(У зайчихи –зайченятко,у білки–білченятко, у лисиці–лисенятко,у вовчиці–вовченятко,у ведмедиці–ведмежатко, у їжачихи–їжаченятко).

Вихователь. А наступне завдання лисичка залишила на пеньку: розкажіть, чому вам подобається осінь, а чому ні.

Дидактична гра «Що я знаю про осінь»

(Мені подобається осінь тому, що на городі і в саду дозрівають овочі і фрукти.Мені не подобається осінь, тому що, деякі птахи відлітають у теплі краї).

Вихователь. Отже, малята, ми виконали завдання від лисички і дістались до її хатинки.

Але лисичка не хоче відпускати Півника.Пропоную вам пригадати ввічливі слова, щоб умовитиЛисичку відпустити півника додому.

Ігрові мовленнєві ситуації з ввічливими словами:

Зі словами «будь ласка»

- Про що попросити лисичку?
- Про що попросити Півника?
- Про що попросити Котика?

Вихователь. Лисичка дуже хитра і знею ніхто не хоче дружити, а ще вона не знає ввічливих слів. А народна мудрість говорить: «Ввічливий та чемний – усім приємний». Тож, давайте навчимо лисичку ввічливих слів.

Дидактична гра «Добери слово»

- Під час зустрічі потрібно вітатись, як саме? (Привіт, добрий день, здрастуйте, радий бачити).

- Якщо вам допомогли, які ми використовуємо слова? (Дякую, щиро вдячний, хочу подякувати).

- Якщо потрібно попроситись, які ми говоримо слова? *(До побачення, до зустрічі, до завтра).*

- Для того, щоб побажати гарних снів, які ми вживаємо слова? *(На добраніч, спокійної ночі).*

Вихователь. Малята, лисичка вдячна вам за те, що ви навчили її ввічливих слів, і відпускає півника до котика. А нашим героям час вирушати додому і я пропоную вам на деякий час стати казкарями, склавши нову казочку.

- Що сталося, якби півник не послухав лисичу і не відчинив їй віконце.

Діти за бажанням в кріслі оповідача складають казку на новий лад.

Підсумок.

Вихователь. Малята, ми з вами виконали багато завдань та зробили добрі справи. Які завдання вам було легко виконувати, а які важко?

Тема: Хто прийшов до людей і став свійською твариною

Мета: вчити виділяти і називати частини тіла тварин, класифікувати за якісними ознаками, утворювати пестливі слова суфіксальним способом. Поглибити знання дітей про свійських тварин. Активізувати словник дітей іменниками на позначення частин тіла. Закріпити знання про спосіб живлення тварин та їх дитинчат, формувати вміння звуконаслідувати тварин. Розвивати спостережливість, пам'ять, мислення, мовленнєву активність. Виховувати почуття чуйності, турботливе ставлення до домашніх тварин.

Матеріал: «чарівна» торбинка, набір іграшкових свійських тварин, ілюстрації із зображенням свійських тварин, тіньовий театр, лялька, кіт.

Активізація словника: ноги, роги, лапи, грива, хвіст.

Попередня робота: розповідь за картиною «Свійські тварини», розгляд ілюстрацій.

Хід заняття.

1. Ігровий момент.

Вихователь. Діти сьогодні до нас у гості завітала лялька Даринка зі своїм другом – котиком Мурчиком. І принесла вам щось дуже цікаве (звертає увагу на чарівну торбинку з набором іграшкових свійських тварин)

Давайте по-черзі дістанемо з мішечка іграшкову тварину і назвемо її.

Дидактична гра «Назви тварину»

2. Ігрова діяльність.

Вихователь. Діти ви сьогодні снідали? Давайте пригадаємо, чим живляться домашні тварини та допоможемо Даринці нагодувати їх.

Дидактична гра. «Допоможемо Даринці господарювати»

Вихователь. Діти у всіх тварин є дитинчата. Давайте їх назвемо. Завдання «Відшукати тварин за їхніми малятами» Вправляти у вживанні слів-назв дитинчат тварин: теля, лоша, козеня, порося.

Дидактична гра «Тварини та їх дитинчати»

3. Фізхвилинка

Загубились цуценята,
Кличуть маму, кличуть тата. Як?

(Гав, гав, гав)

А у киці дітки чемні,
Розмовляють так приємно. Як?

(Няв, няв, няв)

Поросятко кличе друзів,
Щоб погратися на лузі. Як?

(Хрю, хрю, хрю)

А малята наші знають,
Як корівка всіх гукає. Як?

(Му, му, му)

Вихователь. Діти, а як, на вашу думку, домашні тварини називають своїх дитинчат? *(лагідно.пестливо)*

Давайте ми їх назвемо лагідними словами.

Дидактична вправа «Скажи лагідно»

Вихователь. У нашої Даринки на подвір'ї є багато домашніх улюбленців.

А щоб впізнати хто саме треба відгадати загадки.
Згодні? Ну тоді слухайте і дивіться.

5 Тіньовий театр «Відгадай та впізнай і озвуч»

Вдень гуляє на оборі,
Їсть усе, що є в коморі.
Носик, схожий на розетку,
Не втирає у серветку.
Знай дорослий і дитятко
То рожеве

(Поросятко)

Він стояв хвостом махав.
- Хто такий? - питаю.
- Гав!
І відтоді, всім скажу,
Я ізгавомтим дружу!

(Собака)

Хто пасеться на лужочку
Товстобокий, наче бочка?
Любить сіном ласувати,
Молочко дає малятам.
Будьте, му-му-му, здорові
І подякуйте ...

(Корові)

Здавна людям помагає,
Довгий хвіст і гриву має,
Любить сіно пожувати,
«І-го-го!» — ірже завзято,
Бо не відає про лінь,
Як працює в полі...

(Кінь)

6. Підсумок.

Вихователь. Ну що ж, діти. Сподобалося вам на гостинах у Даринки. Давайте пригадаємо, с ким ми познайомились? *(Відповіді дітей)*. А ще Даринка принесла вам смачне пригощення. Давайте їй подякуємо і скажемо: «До побачення!»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзеншток И. Из истории научного исследования А.А.Потебни / А.Айзеншток // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології: зб. наук. праць /АН України, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / відп. ред. В.Ю.Франчук. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 194-243.
2. Аристотель. Об искусстве поэзии. / Аристотель; [пер. с древнегреч. В.Г.Аппельрота. Ред. пер. и коммент. Ф.А.Петровского. Ст. А.С.Ахматова и Ф.А.Петровского]. – М. : Гослитиздат, 1957. – 183 с.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исслед. разных лет: лит. обзор / М.М.Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
5. Білодід І.К. Вклад О.О.Потебні у вітчизняну мовознавчу науку / до 60-річчя з дня смерті (1891-1951) / І.К.Білодід // Київський держ. університет ім.Т.Г.Шевченка: філолог. зб. – 1951. – №3. – С.85-96.
6. Білодід О.І. Граматична концепція О.О.Потебні / О.І.Білодід. – К. : Вища школа, 1977. – 303 с.
7. Білодід О.І. О.О.Потебня і філософська традиція / О.І.Білодід, С.Б.Кримський // Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія : зб. наук. пр. /відп. ред. В.Ю.Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 4-10.
8. Белодед А.И. Вопросы становления украинского вокализма в лингвистической интерпретации А.А.Потебни : Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филолог. наук / А.И.Белодед. – К., 1964. – 19 с.
9. Белодед А.И. Грамматическая концепция А.А.Потебни: Автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / А.И.Белодед. – М., 1977. – 50 с.
10. Борев Ю.Б. Введение в эстетику / Ю.Б.Борев. – М. : Советский художник, 1965. – 327 с.

11. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К. : Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.
12. Вільчинський Ю.М. Олександр Потебня як філософ. – Львів : ЛДУ. – 1995. – С.128.
13. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С.Выготский. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 1998. – 480 с.
14. Гете И.В. Собрание сочинений: В 10-ти томах / И.В.Гете. – Т.10: Об искусстве и литературе / [пер. с нем.] – М.: Худ. лит., 1980. – 510 с. – (в пер.).
15. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт ; [пер. с нем и под ред. и с предисл. Г.В.Рамишвили]. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
16. Дмитренко Н.К. Теория народной словесности как направление отечественной филологической науки 60-80 гг. XIX века: фольклористические труды А.А.Потебни: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: 10.01.09 «Фольклористика». – К., 1983. – 24 с.
17. Дмитренко М.К. Українська фольклористика другої половини XIX століття: методологічний дискурс: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філолог. наук: 10.01.07 «Фольклористика». – К., 2006. – 32 с.
18. Дудка О.О. Питання українського наголосу в науковій і видавничій діяльності О.Потебні // Матеріали міжнародних читань, присв. 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філол. школи [«Олександр Потебня: сучасний погляд»], (11-12 жовтня 2005р.) / В.С.Калашник (відп.ред.) [та ін.]; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна [та ін.]. – Х. : Майдан, 2006. – С.82-91.
19. Зайченко Н.І. Педагогічні ідеї та науково-просвітницька діяльність О.О.Потебні (1835-1891): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н.І.Зайченко. – К., 2006. – 17 с.
20. Зубкова Л.Г. Общая теория развития языка: учебное пособие [для студ. высших учеб. завед., обучающихся по спец. «Филология»] / Л.Г.Зубкова. – М. : Издательство РУДН, 2003. – 472 с.

21. Иваньо И.В., Колодная А.И. Эстетическая концепція А.А.Потебни И.В.Иваньо, А.И.Колодная // Потебня А.А. Естетика и поэтика / А.А.Потебня. – М. : Искусство, 1976. – С.9-31.
22. Каргин А. Нравственно-эстетическое формирование личности / А.Каргин // Знание. – 1981. – №7. – С.7.
23. Колодная А.И. Мироззрение А.А.Потебни и некоторые философские вопросы его лингвистической концепции: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. философ. наук / А.И.Колодная. – Львов, 1967.– 20 с.
24. Колодна А.І. Філософсько-соціологічні погляди громадівців (О.О.Потебня) / А.І.Колодна // Історія філософії на Україні: Філософська думка на Україні в період занепаду і панування капіталістичних відносин (XIX – поч. XX ст.): В 3 т. / В.І.Шинкарук, Інститут філософії АН Укр. РСР. – К. : Наукова думка, 1987. – Т.2. – С.149-150.
25. Кононенко О. Триумф і трагедія великого мовознавця (до сторіччя від дня смерті Олександра Потебні) / О.Кононенко // Дзвін. – 1992. – №3-4. – С.155-157.
26. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник [для студ. філол. спец. виш] / М.П.Кочерган. –2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид. центр «Академія», 2006. – 464 с. – (Альма-матер).
27. Крымский С. Потебня //Филос. энциклопедия. – М., 1967. – Т.4. – С.327.
28. Лиманский В.И. А.А.Потебня. Некролог // Журнал министерства народного просвещения, 1892. – №1.
29. Лукінова Т.Б. О.О.Потебня як дослідник слов'янського язичництва. / Т.Б.Лукінова // Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія: зб. наук. пр. / (відп. редактор В.Ю.Франчук). – К. : Наукова думка, 1985. – С.54-65.
30. Миропольская Н.Е. Вслушиваясь в слово: пособие [для уч.] / Н.Е.Миропольская. – К. : Рад. шк., 1989. – 195 с.
31. Миропольська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика / Н.Є.Миропольська. – К. : Парламент.вид-во, 2002. – 204с.
32. Невідома автобіографія О.О.Потебні / Вступ і підгот. текстів В.Франчук // Слово і час. – 1992. – №12. – С.51-55.

33. Новиков Л.А. Искусство слова / Л.А.Новиков. – 2-е изд., доп. – М. : Педагогика, 1991. – 144 с. – (Б-чка детской энциклопедии «Ученые – школьнику»).

34. Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження / АНУРСР, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / Редкол.: Цілуйко К.К. [та ін.]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 112 с.

35. Олександр Потебня. Мова, національність, денаціоналізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Ю.Шевельова. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.

36. Памяти А.А.Потебни (29 ноября 1891 г.). – Харьков, 1892. – 90 с.

37. Пентилюк М.І. Теоретичні основи навчання стилістики в середній школі: Дис. у формі наук. доповіді на здобуття наук.ступеня докт. пед. наук: 13.00.02 / Пентилюк Марія Іванівна.– К., 1996. – 56 с.

38. Побірченко Н.С. Потебня Олександр Опанасович / Н.С.Побірченко // Педагогіка і психологія. – 2004. – №2. – С.120-129.

39. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. –536 с.

40. Потебня А.А. Из записок по теории словесности / А.А.Потебня. – Харьков : Изд. М.В.Потебни, 1914. – 645с.

41. Потебня А.А. Из записок по теории словесности: Фрагменты // Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М., 1989.

42. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка / А.А.Потебня / Под ред.. В.Харциева, со вступ. ст.Багалея [и др.]. – [3-е изд.]. – Харьков: Госиздат Украины, 1930. – 130 с.

43. Потебня А.А. К истории звуков русского языка: этимологические и другие замечания. – Варшава, 1883, т.4, с.49.

44. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А.Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 191 с.

45. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А.Потебня. – [3-е изд., доп. ст. «Язык и народность» и «О национализме»]. – Харьков : Изд. М.В.Потебни, 1913. – 225 с.

46. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А.А.Потебня. – М., 1865. – 238 с.
47. Потебня А.А. Полное собр. соч. / А.А.Потебня. – [5-е изд., пересм. и испр.] / Ввод. ст. В.И.Харциева. – Х. : Госиздат Украины, 1926. – Том I: Мысль и язык. – 1926. – XXX, 205 с.
48. Потебня А.А. Психология поэтического и прозаического мышления. // Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М. : Правда, 1989.
49. Потебня А.А. Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М. : Правда, 1989. – 622 с.
50. Потебня А.А. Слово о полку Игореве. – / [Сост., подгот. текста и примеч. М.В.Потебни, изд. 2-е]. – Харьков : Изд. М.В.Потебни, 1914. – 243 с.
51. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; [Сост., авт. вступ. ст. и ком мент. А.Б.Муратов]. – М. : Высшая школа. – 1990. – 344 с. (Класика літературної науки).
52. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 613 с.
53. Потебня А.А. Язык и народность // Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М. : Искусство, 1976. – С.253-285.
54. Потебнянські читання / Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / [Г.П.Іжакевич]. – К. : Наукова думка, 1981. – 184 с.
55. Пресняков О.П. Филологическая концепция А.А.Потебни и его теория словесности: Автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук.– К., 1979. – 45с.
56. Рожавин М. Вклад А.А.Потебни в развитие теории литературы с точки зрения западных ученых // Наукова спадщина О.О.Потебні в контексті сучасності: [Тексти доп., включених до прогр. V Міжнародного конгресу українців 26-29 серпня 2002] / В.Франчук (відп.ред.); між нар.асоціація українців [та ін.] – К. : Вид. Дім Дмитра Будаго, 2005. – С.23-36.
57. Словник української мови : В 11-ти томах. Т.2. Г-Ж. – К. : Наукова думка, 1971. – 550 с.

58. Сухих С.И. Теоретическая поэтика А.А.Потебни / С.И.Сухих. – Нижний Новгород : Китиздат, 2001. –287 с.
59. Теняню Ю.П. Эстетическая концепция А.А.Потебни: Автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філософ. наук: 09.00.03 «История философии» / Ю.П.Теняню. – К., 1976. – 18 с.
60. Тыняню Ю.Н. Проблема стихотворного языка / Ю.Н.Тыняню. – М. : Сов. писатель, 1965. – 301 с.
61. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури О.Потебні: Метакритичне дослідження / І.Фізер. – К. : Вид. дім КМ Асаamedia, 1993. –112с.
62. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю.Франчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 167 с.
63. Халанский М. Материалы для биографии А.А.Потебни / М.Халанский // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1908. – Т.17. – 20 с.
64. Харциев В.И. Элементарные формы поэзии / В.И.Харциев // Вопросы теории и психологии творчества.– Харьков, 1907. – Т.1. – С.166-167.
65. Храпченко М.Б. Природа эстетического знака. / М.Б.Храпченко // Вопросы философии: научно-теоретический ж-л. – М. : Наука, 1976. – № 2. – С.150-151.
66. Чехович К. Олександр Потебня – український мислитель-лінгвіст (з автобіографічного нарису). – К., 2000.//Україна: філософський спадок століть. Український культурологічний альманах. Том 1, випуск 37-38, с. 442.
67. Чехович К. Філософія мови у Олександра Потебні / К.Чехович // Науковий збірник Українського Університету в Празі. – Прага, 1930. –Т.2.–С.37-56.